

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

**Αντώνης Λιάκος,
Κώστας Γαγανάκης,
Έφη Γαζή, Γιώργος Κόκκινος,
Ιουλία Πεντάζου,
Γιώργος Σμπιλίρης**

**Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ
Α' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΜΑΘΗΜΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ**

ΤΟΜΟΣ 2ος

**ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»**

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Συγγραφική Ομάδα

Αντώνης Λιάκος, καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κώστας Γαγανάκης, λέκτορας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Έφη Γαζή, διδάκτορας Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας

Γιώργος Κόκκινος, διδάκτορας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ιουλία Πεντάζου, υποψήφια διδάκτορας Ιστορίας

Γιώργος Σμπιλίρης, φιλόλογος, διδάκτορας Ιστορίας

Την τελική ευθύνη για τη διαμόρφωση των κειμένων είχε ο Αντώνης Λιάκος.

Τα κείμενα που αναφέρονται στη μουσική έγραψε ο Νικόλαος Μάμαλης, διδάκτορας Μουσικολογίας.

Επιτροπή κρίσης

Όλγα Κατσιαρδή-Hering, αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Χριστίνα Μιχαλοπούλου-Βεΐκου, φιλόλογος, διδάκτορας Κοινωνικών Επιστημών

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας.

Η αξιολόγηση, η κρίση των προσαρμογών και η επιστημονική επιμέλεια του προσαρμοσμένου βιβλίου πραγματοποιείται από τη Μονάδα Ειδικής Αγωγής του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Η προσαρμογή του βιβλίου για μαθητές με μειωμένη όραση από το ΙΤΥΕ – ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ πραγματοποιείται με βάση τις προδιαγραφές που έχουν αναπτυχθεί από ειδικούς εμπειρογνώμονες για το ΙΕΠ.

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ**

ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ

Κεφάλαιο Εβδομο: Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκοί λαοί

1. Η έκπληξη των Ανακαλύψεων

Ήδη από το 15ο αιώνα, οι ανακαλύψεις άλλαξαν για τους Ευρωπαίους την εικόνα του κόσμου. Ένα πλήθος νέων ανθρωπίνων κοινωνιών και νέων πολιτισμών εμφανίστηκε, που στην αρχή αντιμετωπίστηκε όχι μόνο με ενδιαφέρον αλλά και με θαυμασμό. Ισπανοί και Πορτογάλοι αρχικά, Ολλανδοί και Άγγλοι λίγο αργότερα στράφηκαν με ενθουσιασμό στην ανακάλυψη νέων περιοχών. Μέχρι το 17ο αιώνα οι επαφές πύκνωσαν. Κινέζικα προϊόντα, αφρικανικές αμφιέσεις, ταϊλανδέζικα μουσικά όργανα, ανατολίτικα μπαχαρικά κατέκλυσαν τις ευρωπαϊκές αγορές.

Αρχικά, ο κόσμος της Άπω Ανατολής αντιμετωπίστηκε με δέος. Οι Ευρωπαίοι διαπίστωσαν ξαφνικά ότι υπήρχαν πολιτισμοί, όπως ο κινεζικός και ο ινδικός, που ήταν αρχαιότεροι από τις δικές τους ρίζες στην ανατολική Μεσόγειο. Η ιστορική τους αντίληψη διαταράχτηκε. Αν η γη δεν ήταν το κέντρο του κόσμου, όπως έλεγε ο Κοπέρνικος, τότε ούτε και οι Ευρωπαίοι θα ήταν ο μοναδικός πολιτισμένος λαός, όπως πίστευαν έως τότε. Τη βεβαιότητα της γνώσης την αντικατέστησε η αβεβαιότητα. Όλα έπρεπε να τα ξανασκεφτούν και να τα ξαναγράψουν από την αρχή. Αυτή η έλλειψη βεβαιότητας, η αντιδογματική σκέψη, η συνεχής επανατοποθέτηση των πραγμάτων, έγινε τελικά ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Σε αντίθεση με την Αφρική και την Ασία, για τις οποίες οι Ευρωπαίοι είχαν κάποια θολή γνώση πριν από την πορτογαλική εξερεύνηση, η αμερικανική ήπειρος, οι λαοί που την κατοικούσαν η χλωρίδα και η πανίδα

της ήταν ολότελα άγνωστα στη Δύση του 15ου αιώνα. Η ανακάλυψη ενός κόσμου εκτός της γνωστής γεωγραφίας, μιας ηπείρου «που δεν υπήρχε», άλλαξε ριζικά τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις για τον κόσμο και για τη θέση των Ευρωπαίων σ' αυτόν. Το μέγεθος της έκπληξης ίσως εξηγεί γιατί οι ευρωπαϊκές κοινωνίες άργησαν τόσο να ανταποκριθούν στην πρωτοφανή αυτή ανακάλυψη και πρόκληση. Η σημασία της ανακάλυψης της Αμερικής, η συμβολή θαρραλέων ναυτικών, όπως ο Κολόμβος, άφηναν για καιρό αδιάφορη τη μεγάλη πλειοψηφία της κοινής γνώμης και της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας.

Στην ακολουθία του βασιλιά, πολλοί είναι οι δούλοι από την Ανατολή. Καρπάτσιο, Η βάπτιση του Βασιλιά (λεπτομέρεια), γύρω στα 1507, Βενετία.

2. Τι έβλεπαν οι Ευρωπαίοι στην Αμερική

Οι αντιλήψεις και οι εμπειρίες των Ευρωπαίων που αποίκισαν τη νέα ήπειρο τους εμπόδιζαν να κατανοήσουν το διαφορετικό φυσικό κόσμο και τις διαφορετικές κοινωνίες που έβλεπαν. Το γεγονός ότι δεν καταλάβαιναν τη γλώσσα τους δυσχέραινε την κατάσταση. Το τι έβλεπαν οι Ευρωπαίοι, όταν αποβιβάζονταν στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, και το πώς το κατανοούσαν εξαρτιόταν από την παιδεία τους αλλά και από τους σκοπούς τους.

Κύριες πηγές πληροφόρησης για το Νέο Κόσμο ήταν οι κονκισταδόροι («κατακτητές»), οι έμποροι, οι κληρικοί και οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι. Όλοι αυτοί, εμπροσισμένοι από μια μακραίωνη μεσαιωνική παράδοση θρύλων, αντιμετώπιζαν συχνά τη νέα γη σαν μαγικό βασίλειο της φαντασίας. Μόνα όπλα στην προσέγγιση των ιθαγενών του Νέου Κόσμου ήταν οι γνώσεις τους από την κλασική και τη χριστιανική παράδοση. Λίγα μόνο διαφορετικά φύλα γνώριζαν, όπως τους «Νέγρους» και τους «Μαυριτανούς». Με αυτά τα εφόδια δεν μπορούσαν να κατατάξουν σε κάποια κατηγορία τους Ινδιάνους με τα άτριχα σώματα και τις παράξενες συνήθειες. Ανατρέχοντας στις δικές τους παραδόσεις, πολλοί ήταν οι Ευρωπαίοι που είδαν στις κοινωνίες του Νέου Κόσμου το χαμένο κήπο της Εδέμ ή τη χρυσή εποχή της αθωότητας του ανθρώπινου γένους.

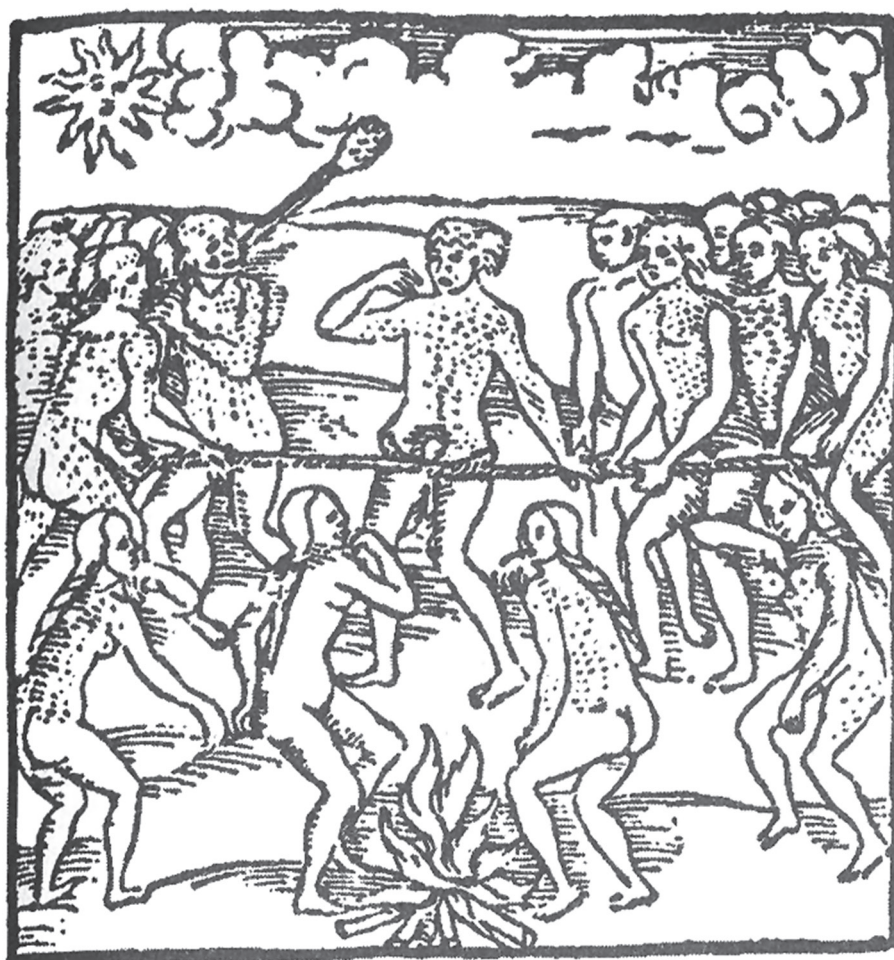
Οι αναταραχές και οι πολλαπλές αμφισβητήσεις στους κόλπους της δυτικής Χριστιανοσύνης ενίσχυσαν την ταύτιση των νέων τόπων με το χαμένο παράδεισο. Τα μοναστικά τάγματα της Δύσης επιδόθηκαν στον εκχριστιανισμό των εκατομμυρίων νέων ψυχών. Σε μια

παράλληλη διαδρομή με τους μοναχούς, οι Ουμανιστές της Δύσης πρόβαλαν στο Νέο Κόσμο τις ελπίδες τους, μαζί με την απογοήτευσή τους από την παρακμή του παλιού κόσμου. Οι κοινωνίες των γυμνών αλλά αθών ιθαγενών αντιπροσώπευαν στα μάτια των Ουμανιστών την κοινοκτημοσύνη, την ισοπολιτεία, τις ουτοπικές πολιτείες τους. Προβάλλοντας μια ιδεαλιστική απεικόνιση του Νέου Κόσμου, οι Ευρωπαίοι λόγιοι εξέφραζαν τη σφοδρή τους απογοήτευση για τη διαφθορά και την παρακμή των δικών τους κοινωνιών. Η Αμερική ήταν το αμόλυπτο αντίθετο της διεφθαρμένης, γι' αυτούς, Ευρώπης και κινδύνευε να διαφθαρεί με τη σειρά της από τους «βάρβαρους» Ευρωπαίους.

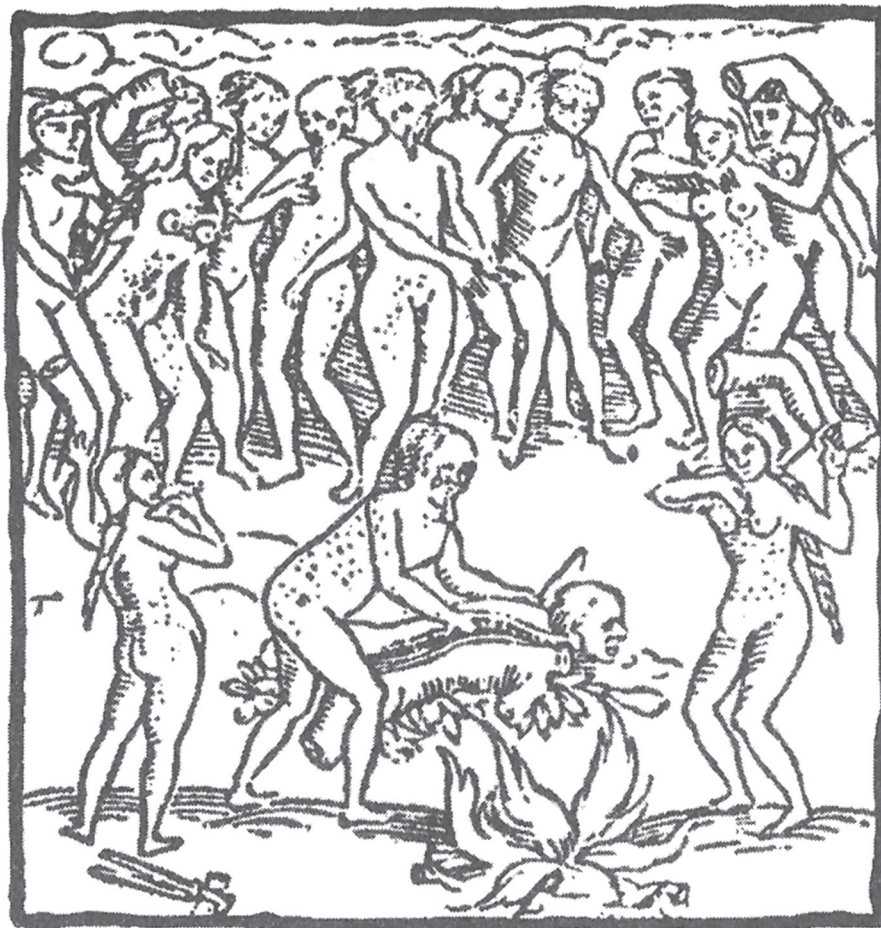
Παρά τη συμπάθειά τους για τις κοινωνίες των ιθαγενών, οι Ουμανιστές της Δύσης πρόβαλαν τελικά μια εικόνα που μικρή σχέση είχε με την πραγματικότητα των κοινωνιών των ιθαγενών. Γιατί οι αυτόχθονες δεν ήταν πάντοτε οι «ευγενείς άγριοι» των συγγραμμάτων. Συχνά ήταν βίαιοι, φιλοπόλεμοι, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις κανιβαλισμού μεταξύ τους. Η ουτοπική απεικόνιση του Νέου Κόσμου από τους Ουμανιστές αποτελούσε μια ακόμα δυτική επινόηση. Δεν αντανάκλούσε τις ιδιαιτερότητες ούτε την πραγματικότητα των τοπικών κοινωνιών και της τοπικής κουλτούρας. Γι' αυτό, παρέμενε ουσιαστικά ξένη προς τον κόσμο των ιθαγενών πληθυσμών της Αμερικής.

Η Αμερική εντάχθηκε εύκολα στη χριστιανική κοσμολογία. Της δόθηκε μάλιστα μια ιδιαίτερη θέση ως η «γη των απροσηλύτιστων αθών». Αποτελούσε έναν παρθένο κόσμο, έτοιμο για τη διάδοση του Θείου Λόγου. Ανανέωσε επίσης την ευρωπαϊκή κουζίνα με τα νέα φρούτα και λαχανικά της. Ωστόσο, δεν αφομοιώθηκε

στις ευρωπαϊκές συνειδήσεις ως ένας ξεχωριστός χώρος με ιδιαίτερα γνωρίσματα. Οι Ευρωπαίοι δεν μπορούσαν να απομακρυνθούν από τα εθνογραφικά στοιχεία που γνώριζαν από τους αρχαίους συγγραφείς, ούτε, συχνά, από την οπτική του αρχαίου κόσμου. Έτσι δυσκολεύτηκαν να κατανοήσουν το νέο κόσμο. Είδαν τους νέους τόπους και τους ανθρώπους που κατοικούσαν εκεί περισσότερο ως αξιοπερίεργο και θαυμαστό θέαμα, κατάλληλο για να διακοσμήσει τις προθήκες των συλλεκτών.

Η ζωή των ινδιάνων Τούπι απεικονισμένη από Ευρωπαίο αιχμάλωτό τους. Το άλλο πρόσωπο των ιθαγενών. Από “ευγενείς άγριοι”, “βάρβαροι κανίβαλοι”.

Εικονογράφηση από το ταξιδιωτικό βιβλίο του Στάντεν, Γυμνοί, άγριοι και ανθρωποφάγοι, 1557 (ελλ. μτφρ. Στοχαστής).

3. Είναι οι Ινδιάνοι άνθρωποι;

Η ανάγκη να διοικήσουν τους νέους τόπους οδήγησε τους Ισπανούς σε μια σταδιακή προσέγγιση της κουλτούρας, της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης των ιθαγενών. Οι βασιλικοί αξιωματούχοι επισκέπτονταν τα χωριά των Ινδιάνων για να αποσπάσουν φόρους από αυτούς για τους νέους κυρίους τους. Από την πλευρά τους, οι ιεραπόστολοι στο Νέο Κόσμο συνειδητοποίησαν, έπειτα από τον πρώτο ενθουσιασμό, ότι, για να εξαφανίσουν τις «ειδωλολατρικές» θρησκευτικές αντιλήψεις των Ινδιάνων, έπρεπε να εξοικειωθούν οι ίδιοι με τη θρησκεία τους, τους συμβολισμούς και την τελετουργία της και επίσης να συμπεριλάβουν στοιχεία της λατρείας τους στη χριστιανική λατρεία. Ιδιαίτερα επιδέξιοι σ' αυτό αποδείχτηκαν οι Ιησουίτες μοναχοί. Πολλές φορές μάλιστα ήλθαν σε αντίθεση με την άγρια εκμετάλλευση των Ινδιάνων από τους Ισπανούς. Λιγότερο όμως ευαίσθητοι αποδείχτηκαν οι οπαδοί των προτεσταντικών δογμάτων που εποίκισαν τη Βόρεια Αμερική, καταδιωγμένοι από την Ευρώπη. Γι' αυτούς οι Ινδιάνοι ήταν μια φυλή που εξούσιαζε ο διάβολος. Η εξόντωσή της επομένως καθόλου δεν παραβίαζε τη θεική εντολή «ου φονεύσεις».

Πάντως οι προσπάθειες των μοναχών να κατανοήσουν τον πολιτισμό και τη θρησκεία των ιθαγενών του Νέου Κόσμου διεύρυναν τους γνωστικούς ορίζοντες των Ευρωπαίων. Τους έμαθαν επίσης νέους τρόπους να προσεγγίζουν τον πολιτισμό και την ιστορία ξένων λαών. Σημαντικότερο αποτέλεσμα αυτής της νέας προσέγγισης υπήρξε η συστηματική προσπάθεια εκμάθησης των τοπικών γλωσσών και διαλέκτων. Ωστόσο,

αυτά είχαν ελάχιστη απήχηση στους μορφωμένους Ευρωπαίους. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από το γεγονός ότι πολλές από τις μελέτες των μοναχών του Νέου Κόσμου παρέμειναν αδημοσίευτες μέχρι και το 19ο αιώνα.

Την εποχή της ανακάλυψης της Αμερικής, στη Δύση κυριαρχούσαν δύο συστήματα κατάταξης και ιεράρχησης των λαών του τότε γνωστού κόσμου. Το ένα βασιζόταν στη χριστιανική παράδοση και διέκρινε τους λαούς σε χριστιανούς και ειδωλολάτρες. Το άλλο βασιζόταν στην αρχαία παράδοση και ταξινομούσε τα έθνη ανάλογα με το βαθμό της «ευπρέπειάς» τους. Όταν οι Ευρωπαίοι μιλούσαν για «ευπρέπεια», αναφέρονταν στα ήθη και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Έχοντας κληρονομήσει από την αρχαιότητα τη διάκριση ανάμεσα σε Έλληνες και βάρβαρους, οι Δυτικοί θεωρούσαν βάρβαρους τους λαούς με άξεστα ήθη και συμπεριφορά. Η θέση του Αριστοτέλη ότι ακόμα και ο πιο βάρβαρος άνθρωπος αποτελούσε ένα κοινωνικό ον, συμβίω-νε με την πίστη στην ύπαρξη λαών που εμφανίζονταν ολότελα «απολίτιστοι» και «ακοινώνητοι».

Η φύση του Ινδιάνου της Αμερικής αποτέλεσε εξαρ-χής πεδίο έντονου προβληματισμού. Πολλές, διαμε-τρικά αντίθετες, απόψεις διατυπώθηκαν. Η εικόνα του «αθώου πρωτόπλαστου» συνυπήρχε με την εικόνα του «κτηνούς». Συνοδεύοντας τον Κολόμβο στο δεύτερο ταξίδι του στη νήσο Ισπανιόλα, ο γιατρός Τσάνκα παρατηρούσε, αναφερόμενος στους Ιθαγενείς και τις συ-νήθειες διατροφής τους, ότι «η κτηνωδία τους ξεπερνά την κτηνωδία όλων των γνωστών ζώων». Για τους Ευρω-παίους της εποχής, δεν ήταν αυτονόητο ότι οι Ινδιάνοι ήταν άνθρωποι. Έτσι, το 1537, ο πάπας Παύλος ΙΙΙ υπο-γράμμιζε ότι «οι Ινδιάνοι είναι αληθινοί άνθρωποι». Πώς,

διαφορετικά, θα μπορούσαν να διδαχθούν και να ασπασθούν την ορθή πίστη; Σύντομα όμως υπήρξε απογοήτευση, γιατί οι ιθαγενείς δεν ανταποκρίθηκαν στο ζήλο των ιεραποστόλων.

Εφόσον λοιπόν αμφισβητήθηκε η ικανότητα των ιθαγενών να καταλάβουν το χριστιανικό κήρυγμα, αμφισβητήθηκε και η ικανότητά τους να σκέπτονται λογικά. Μάλιστα τα επιχειρήματα που στήριξαν μια τέτοια άποψη στηρίχτηκαν σε βιολογικά χαρακτηριστικά. Τονίζοντας την κατωτερότητα των Ινδιάνων απέναντι στους Ευρωπαίους, ο Φερναντέζ ντε Οβιέδο έδειχνε, πέρα από τη «φυσική» ροπή τους προς το κακό και την οκνηρία, πόσο χονδροειδές ήταν το κρανίο τους, πόσο παραμορφωμένη η σωματική διάπλασή τους. Το χρώμα του δέρματος δε συνιστούσε ακόμα ένδειξη φυλετικής κατωτερότητας, παρά την αρνητική εικόνα που είχαν οι Άγγλοι για τους νέγρους. Τέτοιες χονδροειδείς θεωρίες βιολογικής κατωτερότητας ενίσχυσαν τις απόψεις εκείνων που υποστήριζαν ότι η υποδούλωση των Ινδιάνων στους Ισπανούς ήταν αναπόφευκτη.

Οι υπέρμαχοι της ελευθερίας των Ινδιάνων και της ισοπολιτείας με τους αποίκους ανέπτυξαν μια σειρά αντεπιχειρημάτων. Αυτά βοήθησαν στην αναθεώρηση της ταξινόμησης των λαών. Σιγά-σιγά οι Ευρωπαίοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι πολιτισμός δεν ήταν μόνο ό,τι έμοιαζε με την «ευπρέπεια». Απόκτησαν μια νέα, ευρύτερη και λιγότερο απόλυτη αντίληψη του τι είναι «πολιτισμός». Άρχισε να διατυπώνεται μια θεωρία εξέλιξης από τη βαρβαρότητα προς τον πολιτισμό, η οποία μπορούσε να συμπεριλάβει και το ευρωπαϊκό παρελθόν οι ιθαγενείς της Αμερικής παρομοιάζονταν με τις προϊστορικές ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Ο ιθαγενής με την οικογένεια του όπως τον έβλεπαν οι Ευρωπαίοι. Ποιες εικόνες σας φέρνει στο μυαλό η απεικόνιση του σώματος του “άγριου”; Από το βιβλίο του Ντε Λερύ, Ιστορία ενός ταξιδιού στη γη της Βραζιλίας ή αλλιώς Αμερική, Γενεύη, 1580.

4. Ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία και αλαζονεία

Η ανακάλυψη της Αμερικής ενίσχυσε σημαντικά την αυτοπεποίθηση των Ευρωπαίων. Η ανακάλυψη, η αποικιοποίηση και ο εκχριστιανισμός ενός ολότελα άγνωστου κόσμου έγιναν αντιληπτά ως έπη από τους Ευρωπαίους του 16ου αιώνα. Με αυτόν τον τρόπο αντισταθμίστηκε το δέος που προκαλούσε στους Ευρωπαίους η κλασική αρχαιότητα. Θεώρησαν ότι τα επιτεύγματά τους υπερέβαιναν τις δυνατότητες των Αρχαίων.

Η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου τόνισε επίσης την πολιτισμική ανωτερότητα των Ευρωπαίων απέναντι στους υπόλοιπους λαούς που κατοικούσαν την υφήλιο. Βέβαια, οι πικρές εμπειρίες από τις βαρβαρότητες των αλληπάλληλων ευρωπαϊκών πολέμων του 16ου αιώνα έκαναν ορισμένους σχολιαστές να αναπολούν την κοινή ζωή τους με τους «ευγενείς αγρίους» της Αμερικής. Ωστόσο, και οι λίγες κριτικές σκέψεις υποτάσσονταν στη νέα εικόνα που σχημάτισαν οι Ευρωπαίοι για τον εαυτό τους ως κυρίαρχοι της υφελίου. Έτσι στην παλαιότερη αντίληψη της «Χριστιανικής Κοινοπολιτείας» προστέθηκε μια νέα: η «Παγκόσμια Κοινοπολιτεία» (*Respublica Mundana*), η οποία στηριζόταν σε δυτικοκεντρικές αντιλήψεις.

Η Ευρώπη του 1600 ήταν πολύ πιο βέβαιη για τον εαυτό της απ' ό,τι εκατό χρόνια πριν. Είχε επαρκείς αποδείξεις της πνευματικής της ανωτερότητας, της στρατιωτικής της ισχύος, καθώς και της οικονομικής και τεχνολογικής της παντοδυναμίας. Ανάμεσα στο 1492 και το 1650, οι Ευρωπαίοι είχαν ανακαλύψει ένα σημαντικό νέο κομμάτι του κόσμου, το οποίο τους οδήγησε να δώσουν νέες διαστάσεις στον εαυτό τους και στο

ιστορικό παρελθόν τους. Το μέγεθος των ευρωπαϊκών επιτυχιών ενίσχυσε την ευρωπαϊκή ματαιοδοξία και έκανε τους Ευρωπαίους ελάχιστα δεκτικούς απέναντι στις εμπειρίες του Νέου Κόσμου. Η αναπαράσταση της εστεμμένης Ευρώπης στους χάρτες της εποχής είναι αποκαλυπτική.

Η σταδιακή συνειδητοποίηση του εύρους και της πολυμορφίας των ανθρώπινων διαφορών ανανέωσε τους προβληματισμούς για την έννοια του πολιτισμού. Η αυξανόμενη πολιτική και οικονομική κυριαρχία της Ευρώπης στον υπόλοιπο κόσμο οδήγησε σε μια ουσιαστικότερη ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία. Ο αρχικός θαυμασμός για τους ξένους πολιτισμούς αντικαταστάθηκε σταδιακά από την ενασχόληση με τον χαρακτήρα του ίδιου του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η εσωστρέφεια αυτή κατέληξε μετά τα μέσα του 18ου αιώνα στην ολοένα και σαφέστερη διατύπωση της ευρωπαϊκής πολιτισμικής αλαζονείας.

Η αυξανόμενη ενασχόληση με τα ζητήματα που έθεσε η ευρωπαϊκή επέκταση σε νέες χώρες είχε και μια σοβαρή συνέπεια για το εσωτερικό της Ευρώπης. Μεγάλωσε ακόμη περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στη δυτική και την ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Οι συνθήκες απόκλισης που είχαν δημιουργηθεί στο παρελθόν (Σχίσμα των Εκκλησιών, οθωμανική κατάκτηση) ενισχύθηκαν εξαιτίας των πολλαπλών αλλαγών που επέφερε στη δυτική Ευρώπη η επέκτασή της στον εξω-ευρωπαϊκό χώρο. «Η Δύση ασχολείται με τη θάλασσα, η Ανατολή με τον εαυτό της» ήταν το ειρωνικό σχόλιο της εποχής.

Η αντιθετική προσέγγιση των ιθαγενών της Αμερικής

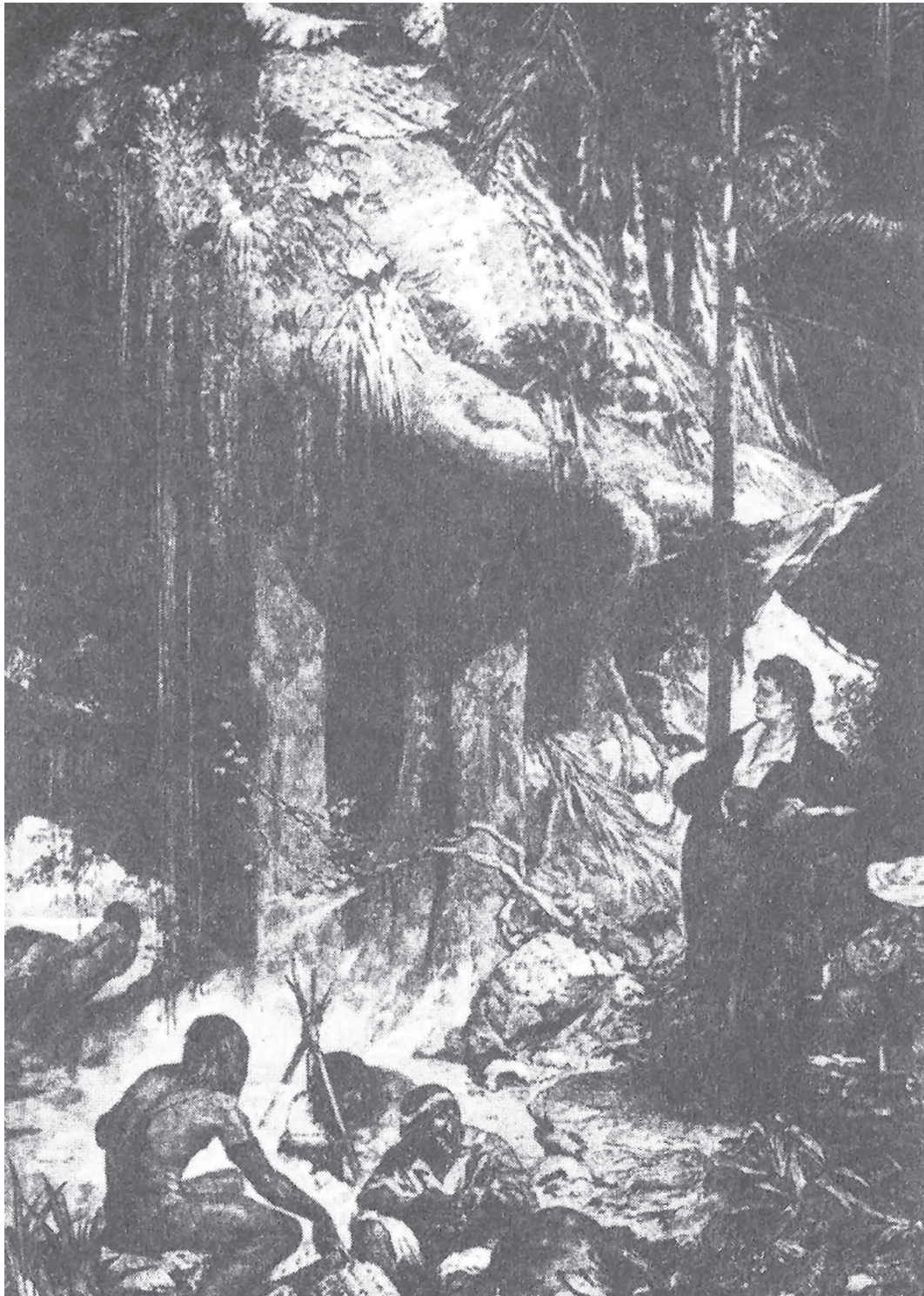
1. «Για να κερδίσω τη φιλία τους, εφόσον γνώριζα ότι αποτελούν λαό που θα προσηλυτισθεί στην ιερή μας πίστη με την αγάπη και τη φιλία παρά με τη δύναμη, έδωσα σε μερικούς από αυτούς κόκκινες κάπες και γυάλινες χάντρες που τις κρέμασαν στους λαιμούς τους, όπως και αρκετά άλλα μικροπράγματα. Αυτά τους ευχαρίστησαν ιδιαίτερα και έγιναν εξαιρετικά φιλικοί μαζί μας. Έπειτα κολύμβησαν ως τις βάρκες των πλοίων όπου βρισκόμασταν, φέρνοντάς μας παπαγάλους και μπάλες από μπαμπακόνημα και ακόντια και πολλά άλλα πράγματα, τα οποία και αντάλλαξαν με χάντρες, γεράκια και καμπανάκια. Στην πραγματικότητα, αντάλλασσαν οτιδήποτε είχαν στην κατοχή τους. Όμως μου φάνηκαν ένας λαός στερημένος. Γιατί κυκλοφορούν γυμνοί, όπως τους γέννησαν οι manáδες τους, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών.... Πρέπει να κάνουν για καλοί και έξυπνοι υπηρέτες και πολύ έξυπνους, γιατί παρατήρησα πως επαναλάμβαναν αμέσως οτιδήποτε τους λέγαμε και πιστεύω πως εύκολα θα μπορούσαν να γίνουν χριστιανοί, επειδή μου φάνηκε πως δεν είχαν θρησκεία. Θεού επιτρέποντος, με την αναχώρησή μου θα φέρω μισή ντουζίνα από αυτούς στις Μεγαλειότητές τους....».

Χριστόφορου Κολόμβου, Το Πρώτο Ταξίδι (1492 - 1493). [Πηγή, Culture and Belief in Europe, 1450 -1600, σ. 319]

2. «.... Σ' αυτά τα σαράντα χρόνια, περισσότερα από δώδεκα εκατομμύρια ψυχές, άνδρες, γυναίκες και παιδιά πέθαναν άδικα από την τυραννία και τις μοχθηρές πράξεις των χριστιανών. Ο αριθμός είναι εξακριβωμένος και αληθινός. Και νομίζω πραγματικά –δε γελιέμαι– ότι θα ξεπερνούν τα δεκαπέντε εκατομμύρια. Αυτοί που πήγαν εκεί κάτω και που αυτοαποκαλούνται χριστιανοί, συνήθιζαν να χρησιμοποιούν δύο, κυρίως, τρόπους για να εξολοθρεύουν και να σβήσουν από το πρόσωπο της γης τα δυστυχημένα αυτά έθνη. Ο ένας, με το να διεξάγουν εναντίον τους άδικους πολέμους, σκληρούς, αιμοσταγείς, τυραννικούς. Ο άλλος, με το να σκοτώνουν αυτούς που θα ήταν δυνατό να επιθυμήσουν ή να σκεφθούν την ελευθερία τους, ή να θελήσουν να ξεφύγουν από τα βασανιστήρια που τους υπέβαλλαν, σκότωναν και όλους τους ιθαγενείς άρχοντες και τους άντρες.... τους σκότωναν λοιπόν με το να τους υποβάλλουν στον καταναγκασμό τον πιο σκληρό, τον πιο φριχτό και τον πιο κτηνώδη που υποβλήθηκαν ποτέ άνθρωποι ή ζώα... Αν οι χριστιανοί σκότωσαν και αφάνισαν τόσες και τόσες ψυχές, αυτό έγινε μόνο και μόνο για το χρυσάφι, για να γεμίσουν πλούτη σε μικρό διάστημα και να υψωθούν σε θέσεις υψηλές, δυσανάλογες προς τις ικανότητές τους. Επειδή ήταν άπληστοι και αχόρταγα φιλόδοξοι –δε γίνεται να έχουν υπάρξει χειρότεροι στον κόσμο– και επειδή η γη ήταν πλούσια και οι άνθρωποι της τόσο ταπεινοί, τόσο υπομονετικοί και τόσο εύκολα μπορούσαν να τους υποτάξουν, δεν είχαν γι' αυτούς ούτε σέβας, ούτε υπόληψη, ούτε εκτίμηση.... Μ' αυτόν τον τρόπο φρόντισαν για τη ζωή και την ψυχή αυτών

των ανθρώπων, και έτσι είναι που απειράριθμες ψυχές χάθηκαν, χωρίς πίστη και χωρίς μετάληψη. Είναι πασίγνωστο, αλήθεια εξακριβωμένη, την παραδέχονται όλοι, ακόμα και οι τύραννοι και οι δολοφόνοι, ότι ποτέ οι Ινδιάνοι, σε όλες τις Ινδίες, δεν προξένησαν κακό σε χριστιανούς. Αρχικά, είχαν νομίσει ότι είχαν έρθει από τον ουρανό, ωστόσο πια, επανειλημμένα, οι χριστιανοί τους έκαναν να υποστούν, και αυτοί και οι γείτονές τους, όλα τα δεινά, κλεψιές, φόνους, βιαιότητες, καταπιέσεις.....».

Η Καταστροφή των Ινδιάνων του Βαρθολομαίου ντε λας Κάζας, 1552 [πηγή: Η Καταστροφή των Ινδιάνων, μτφρ. Π. Μαξίμου, Αθήνα Στοχαστής 1989, σ. 23 - 25],

Πώς δηλώνεται η ανωτερότητα του δυτικού άνδρα στον πίνακα; Χαρακτικό του Κέλερ, γύρω στα 1800

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Τι συνέπειες είχε η ανακάλυψη της Αμερικής
α) στις σχέσεις των Ευρωπαίων μεταξύ τους, β) στις
σχέσεις τους με τους άλλους λαούς και γ) στην ίδια την
ιστορική εξέλιξη της Ευρώπης;

2. Ποια εικόνα πρόβαλαν στην ευρωπαϊκή κοινή γνώ-
μη σχετικά με τους νέους τόπους και τους κατοίκους
τους όσοι είχαν άμεση ή έμμεση γνώση αυτών; Με βάση
ποια στοιχεία σχηματίστηκε αυτή;

3. Έχετε παρακολουθήσει κινηματογραφικές ταινίες
που αναφέρονται στις σχέσεις των νέων κατοίκων της
βόρειας και νότιας Αμερικής με τους γηγενείς; Αν έχε-
τε παρακολουθήσει, ποιες εντυπώσεις αποκομίσατε από
τον τρόπο απεικόνισης των σχέσεων αυτών;

Κεφάλαιο Όγδοο : Η κριτική του Ορθού Λόγου

1. Το κοινωνικό πλαίσιο του Διαφωτισμού

Ο Διαφωτισμός, ή Εποχή των Φώτων (18ος αι.), ήταν μια εποχή οικονομικής επέκτασης, αστικοποίησης και δημογραφικής ανάπτυξης. Η γεωργική παραγωγή σε πολλές περιοχές της Δύσης αυξήθηκε σημαντικά, ενώ ορισμένες περιοχές της Ευρώπης πέρασαν στα προκαταρκτικά στάδια της βιομηχανικής ανάπτυξης. Στον τομέα της παραγωγής, έληξε η εποχή των συντεχνιών και άρχισε να ανατέλλει η εποχή της ελεύθερης επιχείρησης και της αγοράς. Τα προϊόντα αυξάνονταν και η τιμή τους μειωνόταν.

Οι επιδράσεις της αγοράς έγιναν ιδιαίτερα αισθητές στο χώρο των ιδεών. Πολλαπλασιάστηκαν τα βιβλία που εκδίδονταν, τα φυλλάδια, κάθε λογής έντυπο. Το εμπόριο του βιβλίου άνθησε. Η διάδοση του εντύπου σήμανε και την οριστική πλέον εδραίωση των εθνικών γλωσσών. Η εποχή του Διαφωτισμού υπήρξε η απαρχή της εμπορευματοποίησης του πολιτισμού. Η διάδοση της νέας γνώσης εδραιώθηκε μέσω του εμπορίου. Δημιουργήθηκε μια κερδοφόρα επιχείρηση πρωτοφανών διαστάσεων. Βιβλία, φυλλάδια, εφημερίδες, έργα τέχνης έγιναν αντικείμενο εμπορικών συναλλαγών.

Ο 18ος αιώνας είδε επίσης την αρχή της παγκοσμιοποίησης της δυτικής κουλτούρας. Τα ευρωπαϊκά πολιτισμικά πρότυπα απέκτησαν λάμψη και έγιναν αντικείμενο θαυμασμού και μίμησης από τα ανώτερα στρώματα. Οι αριστοκράτες της Πετρούπολης και της Μόσχας, του Βουκουρεστίου και της Κωνσταντινούπολης, υιοθέτησαν τους «ευρωπαϊκούς» τρόπους: έτρωγαν με μαχαιροπίρουνα και σε τραπεζαρίες, φορούσαν ρούχα

ραμμένα με αγγλικά υφάσματα, έπιναν ολλανδική σοκολάτα σε γαλλικά σαλόνια, ακούγοντας Ιταλούς μουσικούς. Αλλού όμως, όπως στις υπερπόντιες κτήσεις της Δύσης, οι ευρωπαϊκοί τρόποι επιβλήθηκαν από τους ίδιους τους Ευρωπαίους.

Σ' αυτό το πλαίσιο άλλαξε ο ρόλος και η θέση των διανοουμένων στην κοινωνία. Οι συγγραφείς του Διαφωτισμού συμμετείχαν στην παραγωγή γνώσης και διαμόρφωναν τη δημόσια γνώμη. Έτσι, εμφανίζονταν ως μέλη ενός νέου ισχυρού κατεστημένου, πλάι στους πυρήνες της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας. Διανοούμενοι, όπως ο Βολταίρος και ο Ντιντερό, αποτελούσαν τα επιφανέστερα μέλη της νέας ευρωπαϊκής «**Δημοκρατίας των Γραμμάτων**». Η νέα «**Δημοκρατία των Γραμμάτων**» όμως έκανε εμφανώς διακρίσεις ανάμεσα στα φύλα και διαιώνιζε την παραδοσιακή θεώρηση των δύο φύλων. Σύμφωνα με τις θεωρίες της εποχής, η γυναίκα συνδεόταν με τον κόσμο των συναισθημάτων, ενώ ο άντρας με τον κόσμο της λογικής. Καθώς η λογική συνδεόταν με το δημόσιο χώρο και το συναίσθημα με τον ιδιωτικό χώρο, κοινωνικό ρόλο έπαιζαν οι άνδρες, ενώ οι γυναίκες έμεναν στο περιθώριο. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό των νέων διανοουμένων ήταν ότι στην πλειοψηφία τους ήταν επαγγελματίες. Επομένως, η επιβίωσή τους εξαρτιόταν από την έγκαιρη ικανοποίηση των αναγκών της νέας αγοράς.

Στο Διαφωτισμό αναδύθηκε αυτό που, ως σήμερα, αποκαλείται **κοινή γνώμη**. Η εμφάνιση της κοινής γνώμης ως νέας κοινωνικής και πολιτικής δύναμης συνδεόταν εμφανώς τόσο με το δημόσιο χώρο, όσο και με την εμπορευματοποίηση του πολιτισμού. Παράλληλα, έφερε για πρώτη φορά στο προσκήνιο τη σύνδεση με-

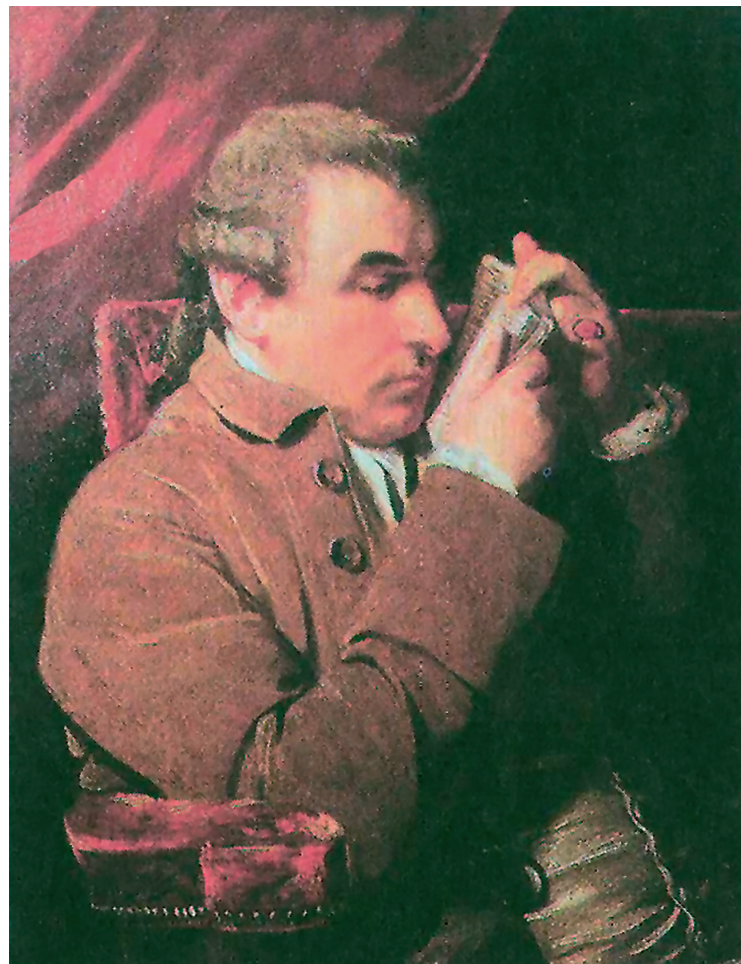
ταξύ εξουσίας και πληροφορίας. Ανέδειξε τη δύναμη της κατευθυνόμενης ή ανεξέλεγκτης πληροφόρησης. Ταυτόχρονα, αμφισβήτησε και την «κληρονομική ανωτερότητα» των παραδοσιακών κοινωνικών και πολιτικών ηγετικών ομάδων (ελίτ).

Οι θεσμοί που δημιουργήθηκαν για να προωθήσουν τα ιδεώδη του Διαφωτισμού κινήθηκαν στα πλαίσια των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Στις ευρωπαϊκές πόλεις ιδρύθηκαν εταιρείες, πολλές φορές κλειστές και μυστικές, με στόχο να συναντιούνται τακτικά και να ανταλλάσσουν απόψεις διανοούμενοι, αστοί και αριστοκράτες. Στις βρετανικές πόλεις, όπου οι δείκτες της εγγραμματοσύνης ήταν ιδιαίτερα υψηλοί, δημιουργήθηκαν φιλοσοφικές και επιστημονικές εταιρείες με σκοπό την ανταλλαγή απόψεων και τον προβληματισμό πάνω σε τρέχοντα ζητήματα ηθικής, επιστήμης και φιλοσοφίας. Στις επαρχιακές πόλεις της Γαλλίας, εταιρείες λογίων και ακαδημίες συνένωσαν τις τοπικές ελίτ και αναδείχθηκαν βαθμιαία σε βασικές δυνάμεις διαμόρφωσης της κοινής γνώμης.

Η προσέγγιση των λαϊκών στρωμάτων δεν ήταν στους εμφανείς στόχους των διαφωτιστών. Ο ίδιος ο Ντιντερό έγραφε χαρακτηριστικά στον εκδότη του ότι δεν τον ενδιέφερε καθόλου να φτάσουν τα έργα του σε αναγνώστες που βρίσκονταν πέρα από τα όρια του δικού του λόγιου κύκλου. Επίσης, το μνημειώδες έργο του Διαφωτισμού, η Εγκυκλοπαίδεια, επιτέθηκε στις συλλογές λαϊκών παροιμιών, χαρακτηρίζοντάς τις άχρηστες και μάλιστα επιζήμιες για την εμπέδωση της ορθής γαλλικής γλώσσας.

Η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού στα λαϊκά στρώματα της υπαίθρου προκάλεσε αντιμαχόμενες

ιστορικές προσεγγίσεις. Ορισμένοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι οι λαϊκές τάξεις κράτησαν παθητική στάση απέναντι στη διανοητική επανάσταση των ανώτερων τάξεων. Άλλοι τονίζουν ότι, παρά την εχθρική στάση των διαφωτιστών απέναντι στην κουλτούρα των λαϊκών στρωμάτων, υπάρχει διάλογος και αλληλεπίδραση ανάμεσα στη «λόγια» και τη «λαϊκή» κουλτούρα. Γεγονός παραμένει, ωστόσο, ότι ο γαλλικός 18ος αιώνας προώθησε μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει από το 17ο αιώνα: την υποταγή της κουλτούρας των λαϊκών ανθρώπων στο νέο πολιτισμό και την ιδεολογία των ανώτερων αστικών στρωμάτων.

Ρέινολντς, Προσωπογραφία Άγγλου λογίου, 1774, Ιδιωτική Συλλογή

Το Σαλόني της Μαντάμ Ζοφρίν. Οι Γάλλοι αριστοκράτες συνήθιζαν να συγκεντρώνουν ανθρώπους των γραμμάτων στο σπίτι τους προκειμένου να συζητήσουν για διάφορα κοινωνικά και καλλιτεχνικά θέματα.

Μπρέγκελ, Ο χορός των χωρικών, 1565-1566, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης.

2. Οι διαφωτιστές και η θρησκεία

Ο Χέγκελ χαρακτήρισε το Διαφωτισμό, και ιδιαίτερα τη γαλλική του εκδοχή, κίνημα θρησκευτικής αναμόρφωσης, το οποίο συνέχιζε το έργο της λουθηρανικής Μεταρρύθμισης. Υποστήριζε, ωστόσο, ότι το κίνημα αυτό είχε παρεκκλίνει από το στόχο του. Σύμφωνα με το Χέγκελ, ο Διαφωτισμός αντιμετώπιζε τη θρησκεία με ορθολογικό τρόπο και υποτιμούσε το μυστηριακό χαρακτήρα που αποτελούσε θεμέλιο λίθο της.

Η κριτική του Χέγκελ δεν ήταν άστοχη. Μέσα στο Διαφωτισμό εκφράστηκαν κινήματα ολότελα εχθρικά απέναντι σε κάθε μορφή οργανωμένης θρησκείας. Θρησκευτικά κινήματα, όπως οι «ντεϊστές» της Γαλλίας και της Αγγλίας, αρνούσαν κατηγορηματικά οποιαδήποτε παρέμβαση του Θεού στα εγκόσμια. Τον θεωρούσαν μόνο «απόμακρο Δημιουργό». Υλιστές, όπως ο Ζυλιέν ντε λα Μετρί και ο βαρώνος Χόλμπαχ, αμφισβητούσαν ευθέως την ύπαρξη της ψυχής και υποστήριζαν την πλήρη εγκατάλειψη κάθε θρησκείας, με σκοπό την «εξοικείωση του ανθρώπου με τη Φύση».

Ακόμα και η επίσημη χριστιανική θρησκεία αντιμετωπίστηκε ορθολογικά. Οι διαφωτιστές συζητούσαν έντονα για την ακρίβεια όσων ανέφεραν οι Γραφές. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις, και ο τρόπος που τις εκλαΐκευαν οι διαφωτιστές, έθεσαν σε αμφισβήτηση δόγματα της χριστιανικής Εκκλησίας, όπως το γεωκεντρικό σύμπαν. Π.χ., το 1687, ο Νεύτων δημοσίευσε το θεμελιώδες σύγγραμμά του «Μαθηματικές Αρχές της Φυσικής Φιλοσοφίας» (*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*), έργο, που παρά την πολυπλοκότητα του μαθηματικού λογισμού του, είχε ευρύτατη απήχηση στο μορφωμένο κοινό.

Στο βιβλίο του ο Νεύτων παρουσίαζε μια εικόνα του σύμπαντος ως οργανωμένου συνόλου, υποκείμενου σε μαθηματικούς κανόνες, το οποίο απαιτούσε την παρέμβαση του Δημιουργού για την απρόσκοπτη λειτουργία του. Ωστόσο οι εκλαϊκεύσεις του έργου, όπως αυτή που έγινε από το Βολταίρο, τόνισαν την «απόσταση» του Θεού από το δημιούργημά του, προωθώντας τις νεοτερικές αντιλήψεις των «ντεϊστών». Η πλειονότητα, πάντως, των διαφωτιστών θεωρούσε τη χριστιανική πίστη χρήσιμη για τη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας, ιδιαίτερα στις λαϊκές τάξεις.

Το κεντρικό θέμα στις σχέσεις Διαφωτισμού και θρησκείας είναι η ανάδειξη της έννοιας της ανεξιθρησκίας. Το λουτρό αίματος και οι ανυπολόγιστες καταστροφές που προκάλεσαν οι ακατάπαυστες συγκρούσεις καθολικών και προτεσταντών στη δυτική και κεντρική Ευρώπη (ο Τριακονταετής Πόλεμος θεωρείται κατά γενική παραδοχή ως ο πιο πολύνεκρος και καταστροφικός μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), δημιούργησαν έντονα αισθήματα αποτροπιασμού στους διαφωτιστές. Το αίτημα της ανεξαρτησίας της θρησκευτικής συνείδησης φαινόταν να αποτελεί την οριστική έξοδο των δυτικών κοινωνιών από τη μισαλλοδοξία των προηγούμενων αιώνων.

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, η ελευθερία της θρησκευτικής επιλογής έγινε πράξη στη Δύση, με δύο βασικά εθνικά διατάγματα: την Πράξη περί Ανεξιθρησκίας, που ψήφισε το αγγλικό Κοινοβούλιο το 1689 και τη γαλλική νομοθεσία του 1787. Με την πρώτη έπαυε να θεωρείται αδίκημα η ελεύθερη έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων όσων δεν ήταν ομόφρονες με την Εκκλησία της Αγγλίας. Η δεύτερη αναγνώριζε κάποια δικαιώματα στην καταπιεζόμενη προτεσταντική μειονότητα

της Γαλλίας. Από την πλευρά των μοναρχών της Δύσης, το αίτημα της ανεξιθρησκίας αντιμετωπίστηκε με βάση το κατά πόσο εξυπηρετούσε τα οικονομικά και πολιτικά τους σχέδια.

Ενδεικτική αυτών των ευρύτερων σχεδιασμών ήταν η περίπτωση του Μεγάλου Φρειδερίκου (1712-1786), βασιλιά της Πρωσίας κατά το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα. Αν και κατείχε τον τίτλο του «ύψιστου επισκόπου» (*summus episcopus*) της επίσημης λουθηρανικής Εκκλησίας της χώρας του, ο Πρώσος μονάρχης προώθησε με ζήλο ανεξιθρησκή πολιτική. Επέτρεψε την ελεύθερη έκφραση όλων των χριστιανικών δογματικών αποχρώσεων, ακόμη και στο εσωτερικό του αυστηρά πειθαρχημένου πρωσικού στρατεύματος. Τότε χορηγήθηκαν και ορισμένα –περιορισμένα– προνόμια στην εβραϊκή μειονότητα. Η έντονη θρησκευτική διαφοροποίηση των υπηκόων της πρωσικής επικράτειας και η τακτική του Πρώσου μονάρχη να καλεί επιστήμονες και τεχνικούς από τρίτες χώρες, όπως οι Γάλλοι Ουγενότοι (προτεστάντες πρόσφυγες), απαγόρευαν ουσιαστικά κάθε απόπειρα επιβολής θρησκευτικής ομοιομορφίας.

Η ανάμνηση της βίας του 16ου αιώνα προκάλεσε ανάλογες τάσεις και στο εσωτερικό των χριστιανικών δογμάτων. Αν και διωγμοί προτεσταντών συνεχίστηκαν στη Λιθουανία, την Ουγγαρία και τη Βοημία και σποραδικά στη Γαλλία, η ανάγκη της απόλυτης υποταγής των πιστών σε μια δογματική καθαρότητα υποχώρησε σε ορισμένες χώρες της Δύσης. Οι θεολόγοι των χριστιανικών δογμάτων προσπάθησαν να προωθήσουν μια ορθολογική μορφή της θρησκείας, σύμφωνη με τις κυρίαρχες ανάγκες των κοινωνιών τους.

Διαφωτιστές διανοούμενοι και χριστιανοί θεολόγοι

συγκρούστηκαν όμως και σε άλλα θεμελιώδη ζητήματα. Οι πρώτοι έδιναν βάρος στην έμφυτη καλοσύνη του ανθρώπου. Οι δεύτεροι τόνιζαν το βάρος του προπατορικού αμαρτήματος. Οι διαφωνίες σχετικά με το περιεχόμενο του χριστιανισμού είχαν διαμετρικά αντίθετες συνέπειες. Από τη μια τροφοδότησαν ανεξάρτητα θρησκευτικά κινήματα, όπως ο «ντεϊσμός». Από την άλλη δημιούργησαν νέα θρησκευτικά κινήματα στο εσωτερικό των μεγάλων δογμάτων, τα οποία προώθησαν μια πνευματική αναγέννηση και μια νέα, άμεση και συχνά εκστατική εμπειρία του θείου: ο Μεθοδισμός ανέκυψε στις τάξεις των αγγλικανών της Βρετανίας και των βορειοαμερικανικών αποικιών, ο Γιανсениσμός στο εσωτερικό του γαλλικού καθολικισμού, ενώ ο Πιετισμός έκανε την εμφάνισή του στις λουθηρανικές βόρειες περιοχές της Γερμανίας. Κοινός παρονομαστής και στα τρία κινήματα ήταν η εσωτερίκευση της θρησκευτικής εμπειρίας.

Εξορθολογισμός λοιπόν από τη μια, προσωπική επικοινωνία του ανθρώπου με το Θεό από την άλλη, ο «αιώνας των φώτων» ενίσχυσε την πορεία της ευρωπαϊκής προσωπικότητας προς την αυτονομία αλλά και τη μοναξιά. Η αναγνώριση της ελεύθερης θρησκευτικής συνείδησης, η ανεξιθρησκία, ήταν βασική προϋπόθεση για την ελευθερία της πολιτικής συνείδησης και για τον πλουραλισμό των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Έτσι η ανεξιθρησκία ανήκει στις προϋποθέσεις του κοινοβουλευτισμού και της σύγχρονης δημοκρατίας. Κανείς δεν επιτρέπεται να καταδιώκεται ή να έχει λιγότερα δικαιώματα από τους άλλους, εξαιτίας των απόψεων και των ιδεών του. Η αρχή αυτή παραβιάστηκε πολλές φορές από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ωστόσο βρίσκεται στις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Η λαίλαπα των Θρησκευτικών Πολέμων

«Ω εσύ ιστορικό που [...] την τερατώδη συγγράφεις ιστορία των καιρών μας και διηγείσαι στα παιδιά μας όλα αυτά τα αναπόφευκτα δεινά, έτσι που διαβάζοντάς σε κλαίει για τη συμφορά μας, παίρνοντας ως παράδειγμα τις αμαρτίες των γονιών τους, για να μην πέσουν και τα ίδια σε παρόμοιες συμφορές.

Με τι μέτωπο, με τι ματιά, ω άστατοι αιώνες, θα μπορούν ν' ατενίσουν την ιστορία αυτής της εποχής, διαβάζοντας ότι η τιμή και το σκήπτρο της Γαλλίας, που εδώ και αρκετά χρόνια ενισχύθηκε από τους αδιάκοπους πολέμους, σαν ένας μεγάλος βράχος κύλησε ανάποδα!....

Ο τεχνίτης [...] άφησε τη δουλειά του, ο βοσκός τα κοπάδια του, ο δικηγόρος την εξάσκησή του, ο ναύτης το πλοίο του, ο έμπορος την εμποροπανήγυρη και ο συνετός άνθρωπος έγινε κακεντρεχής [...].

Η εξουσία είναι νεκρή, μέτρο της ζωής του καθενός έγινε η ατομική βούληση. Το καθετί επιτρέπεται. Ο πόθος, η πλεονεξία και το ανόητο λάθος αποκτούν νόημα [...] στον ανάποδο κόσμο μας.

Pierre Ronsand, Discours des misères de ce temps, 1562

Η παγκόσμια ειρήνη και η δημοκρατία κατά τον Καντ

«Στο βιβλίο του «Φιλοσοφικό σχεδιάσμα για την αιώνια ειρήνη» (1795) ο Καντ εκφράζει με διαύγεια την ιδέα ότι η ειρήνη δεν είναι υπόθεση των μοναρχών, αλλά των λαών. Ο πόλεμος αποτελεί απαράδεκτη ανάμειξη στα εσωτερικά ενός ανεξάρτητου κράτους. Επίσης, ο Καντ αναπτύσσει την ιδέα ότι η στρατιωτική θητεία είναι υποχρέωση του ελεύθερου πολίτη και υποστηρίζει ότι κανένας πόλεμος δεν πρέπει να κηρύσσεται χωρίς τη συγκατάθεση των ίδιων των πολιτών. Η εξάλειψη των πολεμικών συγκρούσεων, όπως πιστεύει ο Καντ, μπορεί να επιτευχθεί είτε με την παγκοσμιοποίηση του δικτύου των εμπορικών ανταλλαγών και κατά συνέπεια την οικονομική αλληλεξάρτηση των κρατών, είτε με την εμπέδωση της δημοκρατικής ηθικής, είτε, τέλος, με την υιοθέτηση της αρχής της δημοσιότητας, που είναι σε θέση να αποτρέψει τα δεινά που προκύπτουν από τη μυστική διπλωματία».

Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, τόμος Β': Du XVIIIe siècle a nos jours, PUF, Paris 1981, ο. 434 - 435

3. Η εποχή της «θριαμβεύουσας επιστήμης»

Ο όρος επιστήμη και τα παράγωγά του χρησιμοποιούνται σήμερα τόσο συχνά, για τόσο βασικά στη ζωή μας ζητήματα, για τόσο μεγάλα σχέδια και επιτεύγματα, ώστε το περιεχόμενό τους θεωρείται προφανές. Έτσι είναι δύσκολο να αντιληφθούμε ότι υπήρξε μια εποχή, μόλις πριν από δύο αιώνες, κατά την οποία οι άνθρωποι συζητούσαν τι είναι επιστήμη, ποιο είναι το περιεχόμενό της, ποιοι είναι οι στόχοι της. Τα ερωτήματα αυτά βρίσκονταν στο επίκεντρο του προβληματισμού των διαφωτιστών. Η αναδυόμενη επιστήμη βρέθηκε αντιμέτωπη με θεμελιώδη και δύσκολα προβλήματα, όπως είναι η σχέση του ανθρώπου με τη φύση, η δυνατότητα γνώσης του κόσμου και η δυνατότητα οργάνωσης αυτής της γνώσης.

Στην ιστορία της ευρωπαϊκής σκέψης ξεχωριστή θέση κατέχει ο 17ος αιώνας και τέσσερις στοχαστές. Ο Βάκων με το έργο του «Νέον Όργανον», ο Καρτέσιος με το έργο του «Λόγος περί Μεθόδου», ο Λάιμπνιτς με τη «Μοναδολογία» και ο Σπινόζα με την «Ηθική». Με τα έργα αυτά εισάγονται δύο τρόποι σκέψης και απόκτησης γνώσης, οι οποίοι αποτελούν έκτοτε τα θεμέλια της ευρωπαϊκής σκέψης και τα βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου της νεότερης εποχής: ο ορθολογισμός και ο εμπειρισμός. Ο συνδυασμός του ορθολογισμού και του εμπειρισμού βρίσκεται στην αφετηρία της «επιστημονικής επανάστασης» του αιώνα αυτού. Εργαλεία της είναι η εμπειρική έρευνα, ο πειραματισμός, οι συλλογισμοί, οι αποδείξεις, η λογική ανάλυση. Αυτός ο τρόπος σκέψης στα επόμενα χρόνια θα χαρακτηρίσει όχι μόνο την επιστημονική σκέψη αλλά όλα τα πεδία δράσης.

Η σκέψη κατευθύνει τον άνθρωπο

«Όπως ένας άνθρωπος που προχωρεί μόνος του μέσα στο σκοτάδι, αποφάσισα να βαδίζω αργά και να είμαι προσεκτικός απέναντι σε καθετί, προκειμένου να βρω την αληθινή μέθοδο, για να φθάσω στην ουσιαστική γνώση όλων των πραγμάτων, που το πνεύμα μου είναι ικανό να αντιληφθεί [....].

Το πρώτο αξίωμα ήταν να μη θεωρώ ποτέ τίποτε ως αληθινό, προτού το γνωρίσω πραγματικά και ουσιαστικά ως τέτοιο. Δηλαδή, να αποφεύγω με φροντίδα τη βιασύνη και την προκατάληψη και να μην αποδέχομαι καμιά από τις κρίσεις μου, παρά αυτή μονάχα που θα παρουσιαζόταν τόσο ξεκάθαρη και σαφής στο πνεύμα μου, ώστε να μην μπορώ να την αμφισβητήσω.

Το δεύτερο αξίωμα ήταν να διαχωρίζω καθεμιά από τις δυσκολίες που θα διαπίστωνα σε τόσα επιμέρους κομμάτια, που να μπορεί κανείς με ορθολογικότητα να επιλύει τις δυσκολίες καλύτερα.

Το τρίτο αξίωμα ήταν να κατευθύνω με τάξη τις σκέψεις μου, αρχίζοντας από τα πιο απλά και ευκολοκατανόητα αντικείμενα, για ν' ανεβώ σιγά-σιγά σε διαδοχικούς αναβαθμούς, μέχρι την επιστημονική γνώση των πιο σύνθετων αντικειμένων. Να υποθέτω ακόμα ότι υπάρχει μία τάξη και ανάμεσα σ' αυτά που δεν προηγούνται αναγκαστικά το ένα του άλλου.

Και το τελευταίο αξίωμα ήταν να καταγράψω τόσο πιστά και συστηματικά το υλικό μου και να το επισκοπώ τόσο εποπτικά, ώστε να είμαι βέβαιος ότι δεν παρέλειψα τίποτα.

Descartes, Λόγος περί της Μεθόδου, 1637

Η επιστήμη του 18ου αιώνα δεν καταλάμβανε μια διακριτή θέση ούτε εξειδικευόταν σε επιμέρους επιστημονικά πεδία, όπως σήμερα. Χαρακτηριστικές μορφές της επιστήμης ήταν ο Βολταίρος και ο Ντιντερό, που οι «επιστημονικές» ενασχολήσεις τους αποτελούσαν τμήμα των ευρύτερων αναζητήσεών τους. Εξάλλου, η λέξη «επιστήμη» (με το σημερινό της περιεχόμενο) ήταν ακόμα άγνωστη. Κυρίαρχος όρος στον 18ο αιώνα ήταν η **Φυσική φιλοσοφία**. Ο όρος σήμαινε την αυτοτελή μελέτη και διερεύνηση της φύσης.

Η Φυσική φιλοσοφία αντιμετώπιζε τη φύση ως δημιουργήμα του Θεού. Στο πλαίσιο μιας «ορθολογικής χριστιανικής πίστης», η Φυσική φιλοσοφία επιχειρούσε να προσφέρει «λογικές» εξηγήσεις για την ύπαρξη του Θεού και των φυσικών μηχανισμών. Τα όρια ανάμεσα στη Φυσική φιλοσοφία και τη Θεολογία ήταν μονίμως ρευστά, ιδιαίτερα στον προτεσταντικό κόσμο, όπου πολλοί ερευνητές της Φυσικής φιλοσοφίας ήταν πάστορες.

Η ικανοποίηση της επιστημονικής περιέργειας προσέκρουε σε ηθικού τύπου ισχυρές θεωρίες και προκαταλήψεις του παρελθόντος. Στο παραδοσιακό πλαίσιο σκέψης, η περιέργεια καταδικαζόταν ως αλαζονεία, η οποία είχε στοιχίσει στους πρωτόπλαστους την έκπτωσή τους από τον παράδεισο. Οι διαφωτιστές δεν αμφέβαλλαν για τις ηθικές προθέσεις της επιστημονικής αναζήτησης. Το πρόβλημα που τους απασχολούσε ήταν αν θα μπορούσαν να αποτυπώσουν με ακρίβεια τον κόσμο των φυσικών φαινομένων. Ο Ναπολιτάνος φιλόσοφος Βίκο έγραφε στις αρχές του 18ου αιώνα ότι η μόνη στέρεα επιστημονική γνώση ήταν η μελέτη της ιστορίας του ανθρώπου και των ανθρώπινων επινοήσεων και θεσμών.

Η ανωτερότητα της διερεύνησης της ιστορίας και της λογοτεχνίας σε σχέση με τη Φυσική φιλοσοφία θεωρούνταν δεδομένη στη μεγάλη πλειοψηφία των διανοούμενων του Διαφωτισμού.

Όσοι διαφωτιστές κινήθηκαν στα αβέβαια μονοπάτια της επιστημονικής έρευνας τόνισαν πως, παρά τους περιορισμούς της, η εμπειρία αποτελούσε το μέσο για την προσέγγιση του κόσμου. Θεωρούσαν ότι με αυτό τον τρόπο μπορούσαν να κατανοήσουν τις αιτιακές σχέσεις που ρύθμιζαν το σύμπαν (σχέσεις μεταξύ αιτίας και αποτελέσματος). Παρά το γεγονός ότι η ανακάλυψη των αιτιακών σχέσεων αποτελούσε βασικό ενδιαφέρον της εποχής, κάποιοι διανοητές, όπως ο Άγγλος φιλόσοφος Χιουμ (1711-1776), τις χαρακτήρισαν απλές ανθρώπινες συμβάσεις. Ο Χιουμ υποστήριξε ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι αποφάσιζαν αν ένα γεγονός ήταν αιτία ή αποτέλεσμα κάποιου άλλου, ανάλογα με τον τρόπο που σκέφτονταν. Η αιτιακή σύνδεση δεν μπορούσε να τεκμηριωθεί επαρκώς με την παρατήρηση του φυσικού κόσμου. Γι αυτό διακήρυττε ότι, στην καλύτερη περίπτωση, η επιστήμη μπορούσε να διατυπώσει πιθανές και όχι αναγκαστικά αληθείς αρχές. Συμπεράσματα όπως αυτά του Χιουμ δεν προέρχονταν από επιστήμονες με τη σύγχρονη έννοια του όρου, αλλά από φιλοσόφους-παρατηρητές της φύσης. Αυτοί περιέγραφαν ακριβώς τις δυσχέρειες της δικής τους παρατήρησης. Σε τελική ανάλυση, τα συμπεράσματά τους έδειχναν τις δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει η αναδυόμενη επιστημονική έρευνα και γνώση κατά το 18ο αιώνα.

Το έργο το οποίο, κατά γενική παραδοχή, «επιστημοποίησε» τη ρήξη της Φυσικής φιλοσοφίας με τη Θεολογία ήταν οι «Αρχές» (Principia) του Νεύτωνα, για την

απήχηση του οποίου μιλήσαμε ήδη. Αντικείμενο του έργου ήταν η μαθηματική περιγραφή της κοσμικής τάξης, της κίνησης των πλανητών, ο νόμος της βαρύτητας και η ιδέα του απείρου του διαστήματος. Ως εγγύηση της στερεότητας της επιστημονικής ερμηνείας προβάλλονταν τα ολοκληρωμένα μαθηματικά συστήματα αλλά και οι πολλοί πειραματισμοί με τους οποίους θεμελιωνόταν η κίνηση των ουράνιων σωμάτων. Το έργο ξεπερνούσε τα διλήμματα της εποχής σχετικά με την αλήθεια της επιστημονικής διατύπωσης δίνοντας εξηγήσεις για τον τρόπο λειτουργίας του σύμπαντος. Έτσι, προωθούσε την εικόνα μιας «θριαμβεύουσας επιστήμης», μιας επιστήμης που στηριζόταν στους δικούς της, αποδεδειγμένους, νόμους και μπορούσε να προσφέρει μια «ουδέτερη», ανεπηρέαστη ερμηνευτική πρόταση για το σύμπαν.

Άλλοι διαφωτιστές έστρεψαν την προσοχή τους στη διερεύνηση του επίγειου κόσμου. Διαχώρισαν τις επιστήμες που απασχολούνταν με τον ανόργανο κόσμο, και κυρίως με τη μελέτη της γης (γεωλογία, ορυκτολογία), από τις επιστήμες που ασχολούνταν με τους ζωντανούς οργανισμούς (βοτανική, ζωολογία). Με τον τρόπο αυτό δημιουργούσαν μια ιστορία του κόσμου διαφορετική από τη βιβλική ιστορία για τη δημιουργία του. Έτσι, οι απόπειρες του Λινναίου για την ταξινόμηση των ειδών με βάση τα αναπαραγωγικά χαρακτηριστικά τους προκάλεσαν αντιδράσεις. Επίσης, οι μελέτες του Μπυφόν για την ηλικία της γης με βάση ορυκτολογικά ευρήματα καταδικάστηκαν από τη θεολογική σχολή της Σορβόννης, στο Παρίσι.

Οι επιστημονικές θεωρίες των διαφωτιστών έγιναν πολύ γρήγορα γνωστές και δημοφιλείς. Στη διάδοσή

τους συνέβαλαν τα εκλαϊκευτικά βιβλία, που έφεραν σε επαφή ευρύτερα κοινωνικά στρώματα με τον επιστημονικό λόγο. Βοήθησαν επίσης η άνθηση των δημόσιων επιστημονικών διαλέξεων και η ίδρυση νέων πανεπιστημίων. Τα πανεπιστήμια πρόσφεραν έδαφος για την ανάπτυξη της νέας γνώσης του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου. Νέοι επιστημονικοί κλάδοι συγκροτήθηκαν, όπως η βοτανική, η γεωπονία, η ορυκτολογία, η μηχανική. Ήδη από τα τέλη του 17ου αι., οι επιστημονικές εταιρείες και οι ακαδημίες (Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου, παρισινή Ακαδημία Επιστημών) είχαν δείξει το έντονο ενδιαφέρον των αστικών ελίτ να δουν με καινούργιο τρόπο τον κόσμο που μας περιβάλλει. Οι νέοι κλάδοι γνώσης συμβάδισαν με τη δημιουργία νέων θεσμών γνώσης. Τότε θεμελιώθηκαν οι μεγάλες βιβλιοθήκες και τα μουσεία, οι βοτανικοί και οι ζωολογικοί κήποι. Τότε ιδρύθηκαν μεγάλα και μακρόβια επιστημονικά περιοδικά με στόχο την επικοινωνία ανάμεσα στους επιστήμονες και τη διάδοση του επιστημονικού έργου τους. Ωστόσο, παρά την εμφανή κοινωνική αναβάθμιση της επιστήμης, ελάχιστοι ήταν εκείνοι που είχαν την επιστημονική έρευνα ως πλήρες και αποκλειστικό επάγγελμα.

Ο Διαφωτισμός δημιούργησε τις απαραίτητες συνθήκες για την ανάπτυξη της επιστήμης. Έθεσε στο επίκεντρο της κριτικής του τις ίδιες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και τις συμπεριφορές τους. Καταδίκασε την άγνοια, την προκατάληψη, το φανατισμό, τη θρησκευτική και πολιτική μισαλλοδοξία. Ανακήρυξε τον ανθρώπινο Λόγο (λογική) σε βασικό κριτήριο για τη γνώση και την αξιολόγηση του κόσμου. Ασχολήθηκε με πολλούς γνωστικούς τομείς, όπως η φιλοσοφία, η πολιτική, η οικο-

νομία, η ιστορία, η τέχνη, η εκπαίδευση.

Οι εμπειριστές φιλόσοφοι του Διαφωτισμού διατύπωσαν μια γενική θεωρία για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν, δηλαδή συγκρότησαν μια γνωσιοθεωρία. Σύμφωνα με αυτή, η γνώση στηρίζεται στην εμπειρία και την καθολική κυριαρχία του Λόγου. Γι' αυτή τη θέση επικρίθηκαν αργότερα από άλλους φιλοσόφους, που έδιναν το προβάδισμα στη φαντασία και το συναίσθημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη σημασία της εμπειρίας στο έργο των διαφωτιστών αποτελεί η άποψη του Λοκ. Ο Λοκ (1632-1704) υποστήριξε ότι όταν ο άνθρωπος γεννιέται, ο νους τους είναι μια *tabula rasa*, ένας κενός πίνακας. Καθώς μεγαλώνει, ο νους του εμπλουτίζεται με τη γνώση που αποκτά από τις αισθήσεις και την εμπειρία. Επομένως, η διανοητική ανάπτυξη μπορεί να επιτευχθεί με οργανωμένο και προγραμματισμένο τρόπο. Σ' αυτήν την άποψη στηρίχτηκε αργότερα η ιδέα ενός οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος.

Αν όμως ο 17ος και ο 18ος αιώνας αποτέλεσαν το λίκνο της επιστημονικής σκέψης, η ώρα της θεμελίωσής της θα ερχόταν το 19ο αιώνα. Ωστόσο, η αυτονόμηση της επιστήμης από την επιθυμία λογικής κατανόησης και μετασχηματισμού του κόσμου, του ανθρώπου και της κοινωνίας, απελευθέρωσε δυνάμεις επιζήμιες. Κυρίως όταν μετέτρεψε την επιστήμη και τη λογική σε ένα εργαλείο για την αποτελεσματικότερη και μαζικότερη εξόντωση των ανθρώπων.

Τα επιτεύγματα της επιστήμης διαδίδονται στο ευρύ κοινό μέσα από εκλαϊκευτικά βιβλία. Το εξώφυλλο βιβλίου Αστρονομίας που παρουσιάζει την ύπαρξη άλλων Κόσμων.

Αντιφατικές θεωρήσεις της ανθρώπινης προόδου

Χέρμπερτ Σπένσερ: «Η πρόοδος δεν είναι κάτι τυχαίο. Είναι μια αναγκαιότητα. Είναι βέβαιο ότι η δυστυχία και η ανηθικότητα θα εξαφανιστούν. Είναι βέβαιο ότι ο άνθρωπος πρέπει να γίνει τέλειος».

Κάρολος Ντίκενς: «Υπήρξε η καλύτερη και η χειρότερη ταυτόχρονα περίοδος της ιστορίας. Ένας αιώνας σοφίας, αλλά και ένας αιώνας τρέλας. Η εποχή της πίστης και μαζί της αμφισβήτησης του Θεού. Η εποχή του φωτός και συγχρόνως του σκότους. Η άνοιξη της ελπίδας και ο χειμώνας της απελπισίας».

Ενρίκο Φέρρι: «Ο 19ος αιώνας κέρδισε μια μεγάλη νίκη στα θέματα της θνησιμότητας και των λοιμωδών ασθενειών με την καταπληκτική πρόοδο της φυσιολογίας και των φυσικών επιστημών. Ωστόσο, ενώ οι μεταδοτικές ασθένειες βαθμιαία ελαττώθηκαν, από την άλλη πλευρά στο πλαίσιο του λεγόμενου πολιτισμού αυξήθηκαν οι ηθικές ασθένειες. Την ίδια περίοδο που ο τυφοειδής πυρετός [...], η χολέρα και η διφθερίτιδα θεραπεύονται με φάρμακα που ανακάλυψε η εφαρμοσμένη επιστήμη δια της πειραματικής μεθόδου [...], το ποσοστό των τρελών, των αυτοκτονούντων και των εγκληματιών στο γενικό πληθυσμό αυξάνεται με γρήγορο ρυθμό».

4. Η ιδέα της αναπόφευκτης προόδου

Η ιδέα της προόδου ήταν κεντρική για το Διαφωτισμό. Πρόοδος θεωρούσε την αναπόδραστη πορεία του ανθρώπινου γένους προς την τελειότητα. Αφετηρία της ιδέας ήταν η αντίληψη ότι ο κόσμος αποτελούσε ένα οργανωμένο σύστημα, το οποίο βελτιωνόταν σταθερά. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η ανθρώπινη φύση, θεωρούνταν αγαθή και παρέμενε αναλλοίωτη στους αιώνες. Για τους διαφωτιστές, η «αγαθότητα», η καλοσύνη, αποτελούσε βασικό γνώρισμα του ανθρώπου και στηριζόταν στον **Ορθό Λόγο**.

Έτσι, η πορεία της ανθρωπότητας προς την ολοκλήρωση σήμαινε τη σταδιακή κατάκτηση της καλοσύνης. Σήμαινε, επομένως, την απελευθέρωση από τα λάθη και τις προκαταλήψεις των περασμένων εποχών. Με αυτή τη λογική ήταν επακόλουθο να υποβαθμιστούν προηγούμενα στάδια της ανθρώπινης ανάπτυξης, και μάλιστα τα μεσαιωνικά χρόνια. Τα χαρακτήριζαν ως περίοδο «τυφλού θρησκευτικού φανατισμού, άγνοιας, προκατάληψης και τυφλής βίας», η οποία «κράτησε δέσνια τη χριστιανική Δύση επί αιώνες». Προσηλωμένοι στην ιδέα της προόδου, οι διαφωτιστές αντιμετώπισαν το παρελθόν μ' έναν τελείως διαφορετικό τρόπο. Θεώρησαν ότι η μελέτη του έχει σημασία μόνο εάν μπορεί να οδηγήσει σταδιακά στο «διαφωτισμό» της ανθρωπότητας. Η πρόοδος του ανθρώπινου γένους, σύμφωνα με την αντίληψη των διαφωτιστών, είχε να παλέψει με τις κολοσσιαίες δυνάμεις του σκότους και της οπισθοδρόμησης. Η τραγικότητα της ανθρώπινης ιστορίας το είχε δείξει. Μόνη διέξοδος από τη βαρβαρότητα ήταν η εδραίωση του Διαφωτισμού.

Η ιδέα της διαρκούς προόδου της ανθρωπότητας μέσα από τον Ορθό Λόγο είχε όμως και τον αντίλογό της. Οι ισχυρότερες αντιρρήσεις διατυπώθηκαν από τον Ρουσσώ (1712-1778). Ο φιλόσοφος υποστήριζε ότι η επικράτηση του Ορθού Λόγου, χωρίς τα ανθρώπινα συναισθήματα, έφερε την έκπτωση του ανθρώπινου γένους. Ο άνθρωπος είχε ξεκινήσει από ένα πρωταρχικό στάδιο, όπου η λογική, το πάθος και το συναίσθημα βρίσκονταν σε αμοιβαία αρμονία. Η αρμονία αυτή διαλύθηκε, επειδή κυριάρχησε η λογική του συμφέροντος, η οποία οφειλόταν στην οργάνωση της εξουσίας, τις σχέσεις ιδιοκτησίας και την επιδίωξη στενά ατομικών στόχων. Έτσι ο άνθρωπος εμφανιζόταν λογικός, αλλά αποξενώθηκε από το γνήσιο εαυτό του. Ο πολιτισμός του θεμελιώθηκε στα ψυχικά ελαττώματά του και όχι στις αρετές, με συνέπεια η πορεία της ανθρωπότητας να είναι στην πραγματικότητα μια πορεία προς την παρακμή. Παρά τις διαφορετικές απόψεις, η ιδέα της αμετάκλητης προόδου του ανθρώπινου γένους κυριάρχησε στο Διαφωτισμό, δίνοντας στη Δύση μια νέα ιστορική σύνθεση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος.

Βέβαια, η ποικιλομορφία των λαών και των πολιτισμών, καταφανής στη Δύση από την εποχή των εξερευνητήσεων, δε συμβιβαζόταν με την ενιαία φύση του ανθρώπου. Προσπαθώντας να εξηγήσουν την ανομοιομορφία των λαών και των πολιτισμών της εποχής τους, οι διαφωτιστές κατέληξαν στη διατύπωση ενός αξιολογικού συστήματος. Βασικό κριτήριο της αξιολόγησης ήταν η ορθολογικότητα των πολιτισμών. Το σύστημα ξεκινούσε από τις ανισότητες στην εξέλιξη της ενιαίας ανθρώπινης φύσης και κατέληγε στην ανωτερότητα του «ορθολογικότερου» δυτικού πολιτισμού απέναντι

σε άλλους, λιγότερο «ορθολογικούς», όπως ο κινεζικός ή ο ινδικός. Όχι τυχαία, ο καινούργιος όρος πολιτισμός (civilization) υποδήλωνε στα τέλη του 18ου αιώνα τον πολιτισμό των καλών τρόπων και της ορθολογικής σκέψης, δηλαδή τον πολιτισμό των κοινωνιών της Δύσης και μάλιστα των ανώτερων στρωμάτων.

Αλληγορικό πορτρέτο της Ευρώπης (άνω αριστερά). Η Ευρώπη έχει πλέον ταυτιστεί με τον πολιτισμό. Ποια είναι τα στοιχεία στον πίνακα που μαρτυρούν αυτήν την ταύτιση;
Ρίτσαρντσον, Εικονογραφία, 1776

5. Πολιτισμός και κουλτούρα

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, οι συζητήσεις για την έννοια του πολιτισμού πύκνωσαν.

Ο Μοντεσκιέ (1689-1755) υποβάλλει την ιδέα της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ανωτερότητας σε δύο έργα του («Το πνεύμα των Νόμων», «Περσικές Επιστολές»), στα οποία συγκρίνει τα πολιτικά καθεστώτα της Ευρώπης και της Ασίας.

Ο Βολταίρος (1694-1778), από την άλλη, είναι ακόμη πιο σαφής στη σύνδεση της έννοιας της «Ευρώπης» με την έννοια του πολιτισμού. Υποστηρίζει ότι, παρά τις διαφορές τους, οι ευρωπαϊκές χώρες έχουν μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά. Εντοπίζει την ενότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην κοινή θρησκεία, στην έννοια της Δημοκρατίας των Γραμμάτων του 16ου αιώνα και σε βασικά χαρακτηριστικά των πολιτευμάτων. Σ' ένα δοκίμιο, που αποτελεί μια απόπειρα σύνθεσης της παγκόσμιας ιστορίας, ο Βολταίρος συγκρίνει την Ευρώπη με την αρχαία Αίγυπτο και την Κίνα. Εκφράζει το θαυμασμό του για το μεγαλείο του αρχαίου πολιτισμού τους, αλλά επισημαίνει ότι στη νεότερη εποχή είναι η Ευρώπη, «η Ευρώπη μας», που εκπροσωπεί τον πολιτισμό και την πρόοδο σε όλα τα επίπεδα. Η Ευρώπη των γραμμάτων και των τεχνών, η Ευρώπη του Διαφωτισμού, έπρεπε να ξεπεράσει τις θρησκευτικές κυρίως αντιθέσεις που τη δίχαζαν, για να είναι αντάξια της πρωτοκαθεδρίας της στην παγκόσμια σκηνή.

Προς το τέλος του 18ου αιώνα, η έννοια «Ευρώπη» είχε γίνει συνώνυμη της έννοιας «πολιτισμός». Η βεβαιότητα για την ευρωπαϊκή ανωτερότητα, σε συνδυασμό με την ιδέα της προόδου, πρόβαλε ως αναγκαία τη

διάδοση του ευρωπαϊκού πολιτισμού στον εξωευρωπαϊκό κόσμο. Την ίδια περίοδο αποκρυσταλλώθηκαν και οι δύο όροι: **κουλτούρα** και **πολιτισμός**.

Ο όρος κουλτούρα, όπως και οι περισσότεροι όροι, έχει μια ιστορία στην οποία γλιστρά συνεχώς από τη μια σημασία στην άλλη. Αρχικά σήμαινε καλλιέργεια (*cultura*). Από την καλλιέργεια της γης πέρασε στην καλλιέργεια των έμφυτων χαρισμάτων του ανθρώπου και από κει στην καλλιέργεια του πνεύματος, την προσωπική καλλιέργεια. Ο αντίστοιχος αρχαιοελληνικός όρος είναι «παιδεία». Διαφέρει όμως από την εκπαίδευση. Ο καλά εκπαιδευμένος άνθρωπος δεν είναι αναγκαστικά καλλιεργημένος. Αλλωστε η καλλιέργεια επιτυγχάνεται με τις καλές τέχνες, τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία. Δεν περιορίζεται απλώς σε μαθήσεις, αλλά επηρεάζει συνολικά την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Αυτή η χρήση του όρου κουλτούρα αρχίζει να χρησιμοποιείται αρχικά στα γαλλικά στη διάρκεια του 16ου αιώνα, την εποχή της Δημοκρατίας των Γραμμάτων. Ο Μονταίν στα Δοκίμιά του αναφέρεται στην «καλλιέργεια του πνεύματος» των παιδιών.

Παράλληλα με την έννοια της κουλτούρας, που αναφερόταν κυρίως στην καλλιέργεια του ατόμου, χρησιμοποιούνταν στη γαλλική γλώσσα οι λέξεις *civilité* και *politesse*, για να περιγράψουν την ευγένεια και τους αυλικούς τρόπους συμπεριφοράς αντίστοιχα. Η διάκριση σε ό,τι αφορά τη συμπεριφορά υπογράμμιζε την κοινωνική διαστρωμάτωση. Βέβαια, στη διάρκεια του Μεσαίωνα μ' ένα τελετουργικό συμπεριφοράς συνδεόταν περισσότερο η βυζαντινή αυλή παρά οι αυλές των δυτικών πριγκίπων. Από τον 16ο αιώνα όμως και ύστερα, η έννοια της ευγένειας συνδέθηκε, πρώτα στη γαλλική

γλώσσα, με τους αυλικούς τρόπους καλής συμπεριφοράς. Χαρακτήριζε αρχικά τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα και στη συνέχεια την αντέγραψαν οι εύποροι αστοί.

Η έννοια του πολιτισμού από την άλλη μεριά χρησιμοποιήθηκε για να αναφερθεί περισσότερο σ' ένα συλλογικό φαινόμενο και λιγότερο στην ατομική καλλιέργεια ή τα χαρακτηριστικά κάποιων κοινωνικών ομάδων. Ο όρος άρχισε να αποκτά κάποια βαρύτητα μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, πρώτα στη γαλλική γλώσσα και στη συνέχεια και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε ο Μοντεσκιέ ούτε ο Βολταίρος χρησιμοποιούσαν τη λέξη «πολιτισμός» (civilisation), αλλά και οι δύο υιοθέτησαν το επίθετο «πολιτισμένος» (civilisé). Μετά το 1750 όμως η νέα λέξη άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτατα και, σε συνδυασμό με τη διάδοση της ιδέας της προόδου, συνδέθηκε με την ανάπτυξη και τη συλλογική εξέλιξη.

Η έκφραση «ευρωπαϊκός πολιτισμός» (la civilisation européenne) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1766 από τον Μπορντώ, ο οποίος, αναφερόμενος στους ιθαγενείς των γαλλικών αποικιών της Β. Αμερικής, επισήμανε την ανάγκη να «προσηλυτισθούν αυτοί οι πρωτόγονοι όχι μόνο στη χριστιανική πίστη αλλά και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό για να υιοθετηθούν ως σχεδόν γνήσιοι Γάλλοι». Είναι χαρακτηριστικό ότι η έννοια της «Ευρώπης» διαχωρίζεται πλέον σαφώς από την έννοια της «Χριστιανοσύνης» και ο πολιτισμός της αναδεικνύεται σε αυτόνομη οντότητα. Η σημασία του βασίζεται όχι μόνο στην ανεξάρτητη ύπαρξή του αλλά και την αντιπαράθεσή του με άλλους πολιτισμούς. Μια αντιπαράθεση

μέσα από την οποία εννοείται ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός θα βγει νικητής και κυρίαρχος. Πρόκειται για μια ένδειξη της αυξανόμενης ευρωπαϊκής πολιτισμικής αλαζονείας, που θα αποκτήσει πλήρη έκφραση κατά το 19ο αιώνα, όταν οι περισσότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις θα δημιουργήσουν αποικιακές αυτοκρατορίες.

Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι στη Γαλλία (αλλά ως ένα σημείο και έξω από αυτή) η έννοια «ευρωπαϊκός» θεωρείται περίπου συνώνυμος της έννοιας «γαλλικός» πολιτισμός. Μάλιστα η ανάγκη διάδοσής του στον έξω κόσμο παίρνει σχεδόν το χαρακτήρα «αποστολής». Πραγματικά, η γαλλική κυριαρχία στην Ευρώπη διήρκεσε πάνω από δύο αιώνες. Ξεκίνησε με την άνοδο στο θρόνο του νεαρού Λουδοβίκου ΙΔ΄ (1661) και τελείωσε με την πτώση του Ναπολέοντα (1815). Για το μεγαλύτερο διάστημα αυτής της περιόδου, το Παρίσι ήταν η αδιαφιλονίκητη πρωτεύουσα των ευρωπαϊκών γραμμάτων και τεχνών.

Στη διάρκεια του 17ου αιώνα η Γαλλία επέβαλε την παρουσία της στον ευρωπαϊκό πολιτισμικό χώρο. Η γαλλική λογοτεχνία γινόταν όλο και πιο δημοφιλής, ενώ η γαλλική γλώσσα υποσκέλιζε σταδιακά τα λατινικά κι έγινε η γλώσσα της διπλωματίας, της τέχνης και των γραμμάτων. Η γαλλική κουλτούρα διαδόθηκε στην αριστοκρατία της Ευρώπης ως τη Μόσχα και τους Φαναριώτες της Κωνσταντινούπολης.

Η προσήλωση στη Γαλλία, η «γαλλομανία» όπως θα λέγαμε σήμερα, προκάλεσε και αρκετό προβληματισμό. Ένας Γερμανός λόγιος, ο Τομάζιους, σημείωνε στο έργο του με το χαρακτηριστικό τίτλο «Περί μιμήσεως των Γάλλων» (1687): «Αν κάποιος από τους προγόνους μας επέστρεφε στη γη, δε θα μας αναγνώριζε. Σήμερα,

όλα πάνω μας είναι γαλλικά, ρούχα, μαγειρική, γλώσσα, όλα γαλλικά. Γαλλικοί είναι οι τρόποι μας και γαλλικά τα ελαττώματά μας». Ένα περιοδικό («Νέα της Δημοκρατίας των Γραμμάτων», 1684) έγραφε ότι «πολλοί αναρωτιούνται γιατί είναι όλοι τόσο ξετρελαμένοι με τα γαλλικά. Πραγματικά, όλοι είναι ξετρελαμένοι και δε φαίνεται να το ξεπερνούν».

Η προσήλωση σιγά-σιγά ξεπεράστηκε από τις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά οι ίδιοι οι Γάλλοι συνέχισαν να πιστεύουν στην πολιτισμική τους ανωτερότητα. Στα μέσα του 19ου αιώνα, ο Γάλλος πολιτικός και συγγραφέας Γκιζώ (1788-1874), δίδασκε στη Σορβόνη ότι η Γαλλία είναι η κάτοχος της ουσιαστικής έννοιας του πολιτισμού. Οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες (και οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες στην περίπτωση αυτή είναι μόνο η Γερμανία, η Αγγλία, η Ιταλία και η Ισπανία) είτε παρακμάζουν είτε δεν μπορούν να την ξεπεράσουν.

Στη Γερμανία, όμως, οι πολιτισμικές αναζητήσεις ακολούθησαν διαφορετικές διαδρομές. Ο όρος πολιτισμός (civilisation) θεωρούνταν γενικά ένα κακό δάνειο από τη γαλλική γλώσσα. Η λέξη κουλτούρα άρχισε να χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα το 18ο αιώνα για να δηλώσει τόσο την ατομική παιδεία όσο και τη συλλογική εξέλιξη. Σταδιακά άρχισε να διαμορφώνεται στη γερμανική γλώσσα μια όλο και μεγαλύτερη αντίθεση ανάμεσα στους όρους κουλτούρα και πολιτισμός. Η έννοια κουλτούρα άρχισε να συσχετίζεται όλο και περισσότερο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τη βαθύτερη ουσία μιας κοινωνίας, ενώ η έννοια πολιτισμός αναφερόταν σε εξωτερικά και ενδεχομένως μεταβιβάσιμα χαρακτηριστικά.

Το 19ο αιώνα οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν υποτιμητικά τη λέξη πολιτισμός, χαρακτηρίζοντας έτσι ό,τι είναι επίπλαστο, επιδερμικό και εφήμερο σε μια κοινωνία. Σε αντιπαράθεση, υποστήριζαν το αυθεντικό πνεύμα της κοινότητας, που το ταύτιζαν και με την «ψυχή» του έθνους τους. Αυτή η αλλαγή στην αξιολόγηση του πολιτισμού ήταν γενικότερη. Το 19ο αιώνα, οι άνθρωποι της πόλης «ανακάλυψαν» την αγνότητα της ζωής στο χωριό και τον παραδοσιακό πολιτισμό.

Οι παραπάνω διαφορές στη χρήση των λέξεων δείχνουν αντιπαραθέσεις κοινωνικές, εθνικές, ιδεολογικές. Παρά τις αντιπαραθέσεις, η ταύτιση της Ευρώπης με την έννοια του πολιτισμού πραγματοποιήθηκε στην επαφή της Ευρώπης με άλλους λαούς. Στις σχέσεις της με τους εξω-ευρωπαϊκούς λαούς έγινε ξεκάθαρη η αναφορά σε μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα. Στο εσωτερικό της Ευρώπης, όμως, μια τέτοια οπτική ερχόταν πολύ συχνά αντιμέτωπη με διαφορετικά πολιτικά συμφέροντα ανάμεσα στις ίδιες τις ευρωπαϊκές χώρες. Ο πολιτισμός ούτε τότε ούτε σήμερα μπορεί να νοηθεί έξω από το πλαίσιο της πολιτικής και της εξουσίας. Και το πλαίσιο αυτό θα αναλύσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Οι ευγενείς διασκεδάζουν. Σκηνή από επίσημο δείπνο, χαρακτηριστικό δείγμα της κουλτούρας των καλών τρόπων.

Οι αυλικοί τρόποι

«...Έτσι, η ημέρα και η νύχτα στην Αυλή του Ούρμπινο ήταν αφιερωμένες σε αξιέπαινες και ευχάριστες δραστηριότητες του σώματος και του μυαλού. Μα, καθώς ο Δούκας πάντα αποσυρόταν στα διαμερίσματά του γρήγορα μετά το δείπνο, λόγω της αναπηρίας του, ήταν κανόνας την ώρα εκείνη να πηγαίνουν όλοι να συναντήσουν τη δούκισσα, την Ελισαβέτα Γκοντσάγκα, με την οποία βρισκόταν πάντοτε μαζί η σινιόρα Αιμιλία Πία, μια κυρία προικισμένη, όπως γνωρίζεις, με τόσο ζωηρό πνεύμα και κρίση, που έμοιαζε να ελέγχει τα πάντα και να χαρίζει στον οποιονδήποτε κάτι από την οξυδέρκεια και την καλοσύνη της. Στη συντροφιά τους, ακούγονταν εκλεπτυσμένες συζητήσεις

κι αθώα αστεία... Και είμαι σίγουρος ότι η απόλαυση και η ευφροσύνη που καθένας αντλούσε από τη δειμένη και αφοσιωμένη παρέα, δε βρήκαν πουθενά το όμοιό τους, όπως τότε στο Ούρμπινο... Η ευτυχία αυτή σμίλευε ανάμεσά μας δεσμό συνεκτικό, τόσο ισχυρό, που ούτε μεταξύ αδελφών δε θα μπορούσε να υπάρξει τόσο αρμονική σύμπτωση και βαθιά αγάπη, όπως ανάμεσα σε όλους εμάς. Το ίδιο συνέβαινε και με τις κυρίες, τη συντροφιά των οποίων οι πάντες απολαμβάναμε πολύ ελεύθερα και αθώα, καθώς επιτρεπόταν στον καθένα να συνδιαλέγεται και να αστειεύεται και να γελά με όποιαν του άρεσε... Και δίχως εξαίρεση, όλοι θεωρούσαμε ότι το πιο ευχάριστο, από όλα τα πιθανά να γίνουν, ήταν να την ευχαριστήσουμε [τη δούκισσα] και το πιο δυσάρεστο πράγμα στον κόσμο, το να τη δυσαρεστήσουμε. Γι' αυτούς τους λόγους, στη συναναστροφή μαζί της, η πιο ευπρεπής συμπεριφορά μπορούσε να συνυπάρχει με τη μέγιστη ελευθερία, ενώ μπροστά της τα γέλια και τα παιχνίδια μας διανθίζονταν με τα πιο πνευματώδη ευφυολογήματα, μα και την πιο φιλόφρονη και απέριττη αρχοντιά...»

(Η ζωή στην αυλή του Ούρμπινο. Απόσπασμα από το Εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού του Μπαλτάσαρ Καστιλιόννε [πηγή, Μπαλτάσαρ Καστιλιόννε, Το Εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού, μτφρ. Κ. Παπαπετρόπουλου, Αθήνα, Ερατώ 1997, σ. 21-23])

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Πώς αντιλαμβάνεστε τη φράση «Η εποχή του Διαφωτισμού συνδέεται με την εμπορευματοποίηση του πολιτισμού και την αρχή της παγκοσμιοποίησης της δυτικής κουλτούρας»;
2. Για ποιους λόγους η ανεξιθρησκία θεωρείται προϋπόθεση της δημοκρατίας;
3. Πώς αντιλαμβάνονταν ο Διαφωτισμός την πρόοδο; Ποιος ο αντίλογος;
4. Με βάση το εννοιολογικό πλαίσιο που διαμόρφωσε η ευρωπαϊκή «Δημοκρατία των Γραμμάτων», να αντιστοιχήσετε τις λέξεις της πρώτης στήλης με λέξεις της δεύτερης.

Γυναίκα

Φύση

Συναίσθημα

Άνδρας

Ορθός Λόγος

Δημόσιο

Ιδιωτικό

Πολιτισμός

Οι αντιστοιχίες αυτές βασίζονται στην άποψη ότι υφίσταται ριζική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων. Ποια κοινωνικά κινήματα και ποιες δυνάμεις αμφισβήτησαν τη διάκριση αυτή;

Κεφάλαιο Ένατο: Η Ευρώπη της εξουσίας και της πολιτικής

1. Ο χαρακτήρας της πολιτικής

Ποια νέα ιδέα για την πολιτική διαμορφώνεται στη νεότερη Ευρώπη; Οι μεγάλες αλλαγές που συνέβησαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά τους νεότερους χρόνους είχαν συνέπειες και στον τρόπο που οι άνθρωποι οργάνωναν τη συμβίωσή τους, δηλαδή σ' αυτό που σήμερα αποκαλούμε πολιτική.

Στην Ευρώπη των νεότερων χρόνων, η πολιτική έχασε το θεοκρατικό χαρακτήρα που είχε στα περισσότερα κράτη του Μεσαίωνα και στη σκέψη των στοχαστών εκείνης της εποχής. Συνειδητοποιήθηκε δηλαδή, κυρίως από τις μεσαιείς τάξεις, ότι η οργάνωση της κοινωνίας δε θα έπρεπε να προσδιορίζεται από ένα σχήμα όμοιο με αυτό της ουράνιας πολιτείας, όπως είχαν υποδείξει οι πατέρες της δυτικής Εκκλησίας (Αυγουστίνος και Θωμάς Ακινάτης), ούτε από εκείνο στο οποίο ο αυτοκράτορας αντλεί την εξουσία του από το Θεό (ελέω Θεού μοναρχία).

Από τη Μεταρρύθμιση και ύστερα, η θρησκευτική και η πνευματική ζωή είχε εξατομικευτεί και η σωτηρία του καθενός εξαρτιόταν από τις ατομικές του προσπάθειες. Επομένως, και κατ' αναλογία, οι κανόνες της οργανωμένης ζωής απέρρεαν από τις εσωτερικευμένες αξίες, δηλαδή τις βιωμένες αξίες, την εσωτερική πειθαρχία και τον αυτοέλεγχο των ανθρώπων. Όχι από την αναγκαστική τους πειθαρχία σε κάποια αυθεντία έξω από την κοινωνία. Η πολιτική επομένως ήταν υπόθεση της θέλησης και της δράσης των ανθρώπων. Οι ατομικές τους προσπάθειες θα αναδείκνυαν τον ικανότερο. Η πολιτική

έγινε τέχνη, δηλαδή επιδεξιότητα στη διακυβέρνηση. Τέχνη όμως όχι για όλους. Γιατί, αν στην Αρχαιότητα το άτομο (δηλαδή όποιος ήταν ελεύθερος και όχι δούλος, άνδρας και όχι γυναίκα), δεν μπορούσε να υπάρξει έξω από την οργάνωση της πόλης του, έξω δηλαδή από το δημόσιο χώρο, τώρα ο δημόσιος χώρος διακρινόταν από τον ιδιωτικό.

Η Μεταρρύθμιση τόνισε την αξία της ιδιωτικής ζωής, της ενασχόλησης του καθενός με τα έργα του. Αυτή η ενασχόληση δε βρισκόταν στο περιθώριο του δημόσιου βίου, αλλά ήταν το πεδίο στο οποίο ο άνθρωπος δοκίμαζε και αποδείκνυε το χαρακτήρα του και τη δυνατότητα να περιλαμβάνεται στους εκλεκτούς. Ο ιδιωτικός χώρος επομένως αποκτούσε προτεραιότητα. Βασικό μέλημα της εποχής, τουλάχιστον στις θεωρίες των πολιτικών στοχαστών, ήταν η προστασία αυτής της ζωής από τις εξωτερικές παρεμβάσεις και κυρίως από το κράτος.

Το έργο του Γάλλου φιλόσοφου Ντεκάρτ (Καρτέσιου) «Λόγος περί της μεθόδου» συνέβαλε καθοριστικά στην απόρριψη της πολιτικής αυθεντίας και την «εκκοσμίκευση» της πολιτικής, δηλαδή στη μεταφορά της πολιτικής από το θρησκευτικό πεδίο στο πεδίο της δράσης και της σκέψης των ατόμων. Στον πρόλογο του έργου του διακήρυττε ότι «η ορθοφροσύνη είναι το καλύτερα μοιρασμένο αγαθό στον κόσμο». Επομένως όλοι οι άνθρωποι μπορούν να σκέπτονται ορθά, άρα τα άτομα είναι αυτόνομα. Η σκέψη τους μπορεί να χειραφετηθεί από την αυθεντία. Με την απόρριψη της αυθεντίας όσοι έχουν δύναμη και εξουσία δεν εμφανίζονται πλέον ως απεσταλμένοι του Θεού, αλλά ως οι αρμοδιότεροι και ικανότεροι στην τέχνη της διακυβέρνησης. Η εξουσία προσεγγίζεται ορθολογικά. Αποτελεί μια σχέση ανάμε-

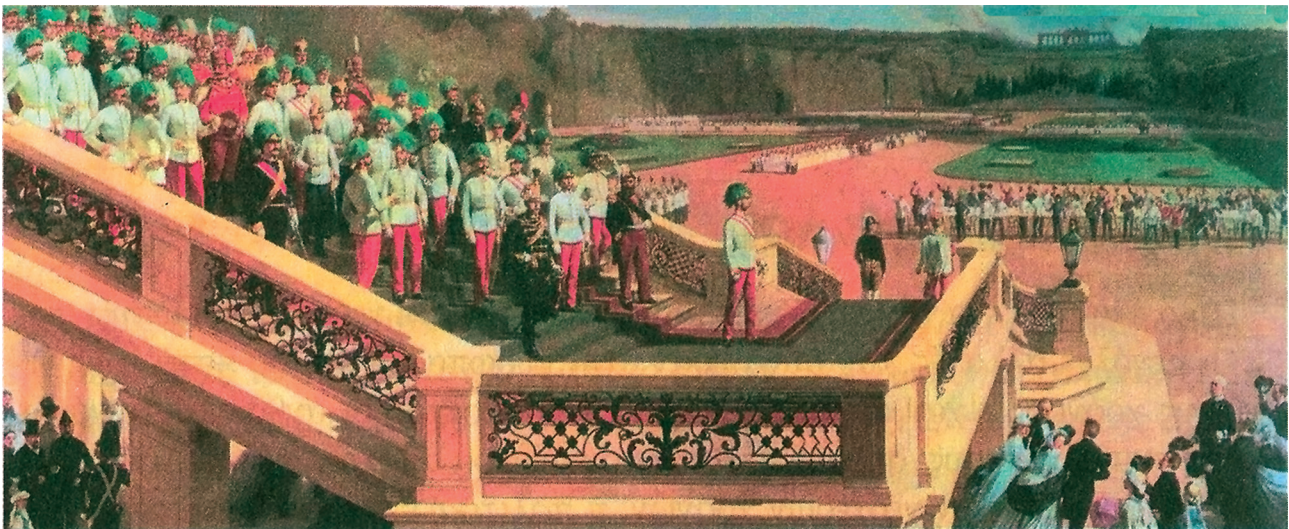
σα στους σκοπούς και τα μέσα. Το κράτος ανάγεται σε «τέλειο και αυθύπαρκτο πολιτικό οργανισμό», που εκφράζει συνολικά, μέσω της πολιτικής ισχύος του ηγεμόνα, το άτομο και την κοινωνία.

Η απεξάρτηση της πολιτικής από τη θρησκεία συνδέεται κατά κύριο λόγο με το έργο του Φλωρεντιανού διπλωμάτη, πολιτικού στοχαστή και ιστορικού Μακιαβέλλι (1469-1527). Είναι ο πρώτος πολιτικός στοχαστής των νεότερων χρόνων που αποσυνδέει την εδαφική κυριαρχία από το θρησκευτικό δόγμα. Παλαιότερα πίστευαν, χωρίς βέβαια να μπορούν να το πραγματοποιήσουν, ότι το κράτος έπρεπε να συμπίπτει με τα όρια της Χριστιανοσύνης. Ο Μακιαβέλλι αντίθετα υποστήριξε ότι ιδεώδες κράτος θα είναι εκείνο που θα συμπεριλάβει στα όριά του μόνο όσους είχαν κοινή γλώσσα και πολιτισμό.

Η πολιτική θεωρία της απόλυτης μοναρχίας

«Το απολυταρχικό κράτος διαμορφώθηκε σε μια εποχή που είδε τη λέξη και την ιεραρχία της κοινωνίας ως μικρογραφία του σύμπαντος [...]. Όπως ο μοναδικός θεός κυβερνούσε το σύμπαν, έτσι και τα γήινα κράτη κυβερνιόνταν από απολυταρχικούς ηγεμόνες. Ο βασιλιάς ήταν το κεφάλι του σώματος και ο βοσκός του ποιμνίου [...] κατά την ίδια λογική, όπως ο θεός δε ζητούσε τη συμβουλή ή δεν επιδίωκε τη συναίνεση των «κατωτέρων» επιπέδων της Δημιουργίας, έτσι και οι γεννημένοι μονάρχες δε θα έπρεπε να επιδιώκουν την συναίνεση των υπηκόων τους.

Andrew Vincent, *Theories of the State*, Basil Blackwell, 1987, σ. 47

Συνάντηση των βασιλικών δυνασθειών της Ευρώπης το 1857. Παρά τις μεταξύ τους διαμάχες, οι ευρωπαϊκές δυναστείες γνωρίζουν καλά τα κοινά τους συμφέροντα και αλληλοϋποστηρίζονται.

Η γυναικεία μορφή παριστάνει την Ευρώπη στεφανωμένη. Το στέμμα, το σκήπτρο και η σφαίρα που κρατά στο χέρι -πιθανόν σύμβολο της υδρογείου- αποτελούν σύμβολα της εξουσίας της. Είναι χαρακτηριστικό ότι πρόκειται για καθαρά κοσμικά σύμβολα, ενώ στην παράσταση απουσιάζει εντελώς κάθε αναφορά σε θρησκευτικά στοιχεία. Από τα τέλη του 16ου αιώνα, η απεικόνιση της Ευρώπης ως βασίλισσας γίνεται πολύ συνηθισμένη.

(Σχέδιο του Φίλιπ Γκέιλ, γύρω στα 1580, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam)

2. Η ισορροπία δυνάμεων

Μια άλλη βασική ιδέα την εποχή της Αναγέννησης για την πολιτική οργάνωση της Ευρώπης, ήταν η **ισορροπία δυνάμεων**. Η ιδέα αυτή αντικατέστησε την προηγούμενη για την οργάνωση της Ευρώπης σε μια «Χριστιανική Κοινοπολιτεία». Η Ευρώπη της εποχής εκείνης δεν αποτελούνταν, όπως η σημερινή, από κράτη που συνέπιπταν με έθνη. Υπήρχαν ανεξάρτητες πόλεις-κράτη, δουκάτα, πριγκιπάτα, επισκοπικά κράτη, βασιλεια και αυτοκρατορίες, που το μέγεθος τους εκτεινόταν από τα όρια μιας μικρής κοιλάδας, ως τα πέρατα της ηπείρου. Παράδειγμα για το τελευταίο, η αυτοκρατορία των Αψβούργων το 16ο αιώνα. Αυτή ήταν τόσο μεγάλη, ώστε έλεγαν ότι στα εδάφη της ο ήλιος δε δύει ποτέ.

Αλλά ούτε όλα τα κράτη είχαν τον ίδιο βαθμό ανεξαρτησίας και κυριαρχίας. Κάποια ήταν κυρίαρχα, όπως τα βασίλεια της Αγγλίας και της Γαλλίας. Αλλα είχαν περιορισμένη κυριαρχία, όπως όσα ανήκαν στην αυτοκρατορία των Αψβούργων ή στην επικράτεια του πάπα. Η ένταξη μιας πόλης ή ενός κρατιδίου στη μία ή την άλλη κυριαρχία δεν ήταν σταθερή. Για παράδειγμα, ένας γάμος μπορούσε να ενώσει δύο κράτη. Μια περιοχή μπορούσε να αλλάξει κυρίαρχο, γιατί δινόταν ως προίκα σ' έναν άλλο. Έτσι σχηματίστηκε το στέμμα της Καστίλλης και της Αραγόνας, δηλαδή η Ισπανία το 15ο αιώνα. Τέλος, σε πολλές πόλεις-κράτη υπήρχαν διαφορετικές παρατάξεις, ανάλογα με τις προτιμήσεις τους σε κάποιον εξωτερικό κυρίαρχο. Για παράδειγμα, οι ιταλικές πόλεις σπαράσσονταν από την αντίθεση των Γουέλφων, που συμπαθούσαν την κυριαρχία του πάπα, και των Γιβελίνων, που συμπαθούσαν την κυριαρχία του

Γερμανού αυτοκράτορα.

Σύμφωνα με το Μακιαβέλλι, η πραγματικότητα της εποχής όδευε προς τη δημιουργία μιας σειράς ανεξάρτητων κρατών, τα οποία όφειλαν να συνυπάρξουν. Η ορθή διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής και η υιοθέτηση της αρχής της ισορροπίας δυνάμεων ήταν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για μια ειρηνική συνύπαρξη. Ο Μακιαβέλλι πίστευε ότι για να επιβιώσει ένα διεθνές σύστημα κρατών έπρεπε να στηρίζεται στην εξισορρόπηση της πολιτικο-στρατιωτικής ισχύος των κρατών. Κατά, τη γνώμη του, αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για την επίτευξη της ειρήνης. Αντίθετα, ένα οικουμενικό κράτος υπό την εξουσία του αυτοκράτορα και του πάπα δε θα μπορούσε να διασφαλίσει τη διεθνή ειρήνη.

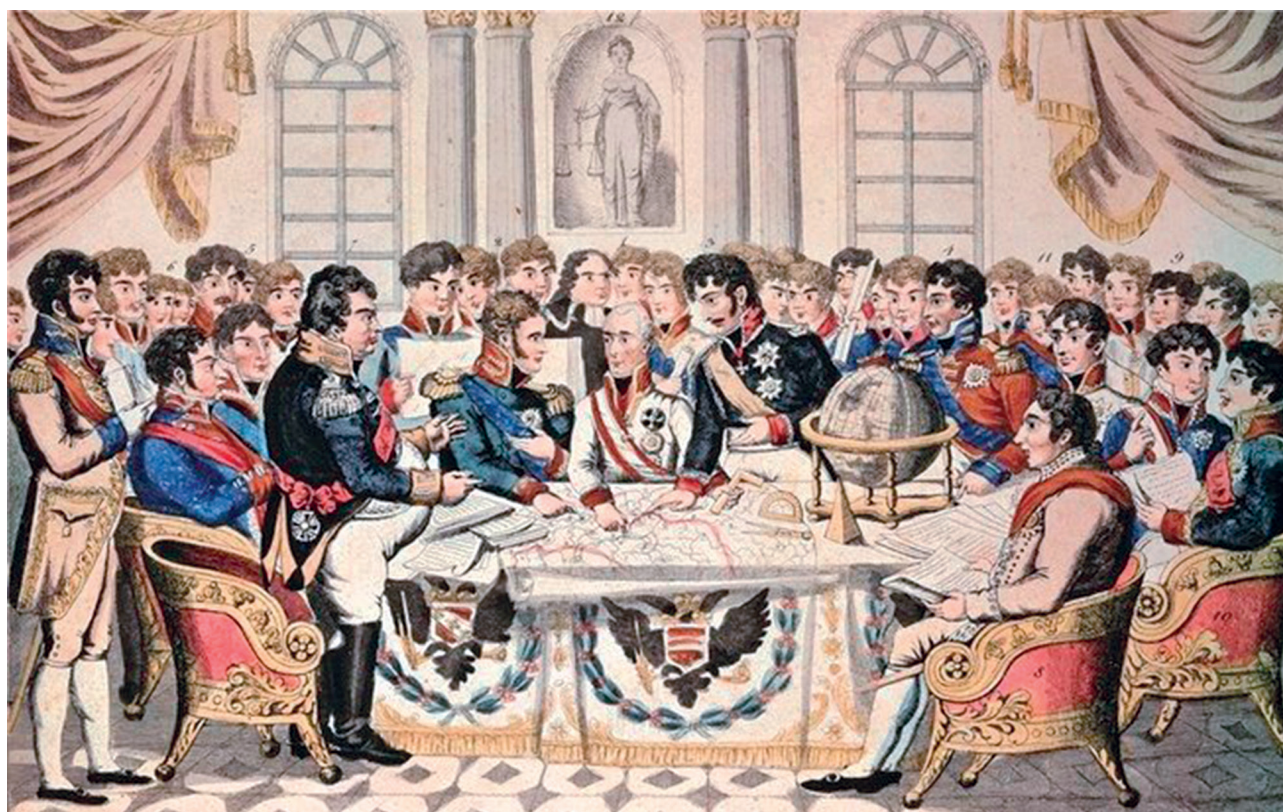
Η αρχή της ισορροπίας των δυνάμεων έγινε έμμονη ιδέα στους Ευρωπαίους, από το 15ο αιώνα ως την κατάρρευση του ανατολικού συνασπισμού (1989). Θεωρούσαν μάλιστα ότι η εξισορρόπηση της ισχύος μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών δε διαφύλαττε μόνο τη διεθνή ειρήνη, αλλά κατοχύρωνε τη θρησκευτική ελευθερία και την ανεμπόδιστη ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών. Έτσι, η αρχή αυτή προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της πολιτικής συγκρότησης της Ευρώπης.

Τι σήμαινε αυτό για την πολιτική συμπεριφορά; Ότι αυτή δεν υιοθετούσε κάποιες αρχές ή συναισθήματα, το δίκαιο ή το άδικο, πράγματα έτσι κι αλλιώς δύσκολο να προσδιοριστούν στις διεθνείς σχέσεις. Η διεθνής πολιτική καθοριζόταν από την αρχή ότι κανείς δε θα έπρεπε να είναι τόσο ισχυρός, ώστε να θέτει σε κίνδυνο την ασφάλεια των άλλων. Έτσι, όταν μια δύναμη ισχυροποιούνταν στην Ευρώπη, τότε οι άλλοι συνασπίζονταν, για να εξισορροπήσουν τη δύναμή της. Με βάση την

αρχή αυτή σχηματίζονταν και διαλύονταν συμμαχίες.

Αυτό έγινε ιδιαίτερα φανερό την εποχή που η Γαλλία μεσουρανούσε στην Ευρώπη, τόσο ως μοναρχία, όσο και αργότερα, υπό την ηγεσία του Ναπολέοντα. Η ίδια στρατηγική αρχή εφαρμόστηκε στη συνέχεια για κάθε μεγάλη δύναμη στην Ευρώπη, όπως εναντίον της Ρωσίας και στη συνέχεια εναντίον της Γερμανίας. Και στους δυο παγκόσμιους πολέμους, κάθε στρατόπεδο επικαλούνταν την ισορροπία δυνάμεων. Μεταπολεμικά στο «παιχνίδι» αναμείχθηκαν και οι ΗΠΑ, δημιουργώντας από κοινού με ευρωπαϊκές χώρες το ΝΑΤΟ, εναντίον του Συμφώνου της Βαρσοβίας, στο οποίο ηγεμόνευε η Σοβιετική Ένωση.

Η σύνδεση ανάμεσα στην Ευρώπη και την αρχή της ισορροπίας δυνάμεων καθόρισε την πολιτική θεωρία και την πολιτική πρακτική από τις αρχές του 18ου αιώνα και εξής. Η αρχή της ισορροπίας έγινε μάθημα στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, γνώμονας των διπλωματικών διεργασιών, τμήμα της πολιτικής θεωρίας. Η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και μάλιστα μετά τον τερματισμό της διαίρεσης σε δυτική και ανατολική Ευρώπη (1989), αποτελεί, ίσως, το τέλος της εποχής των ισορροπιών και την αντικατάστασή της από μια ενιαία πολιτική οργάνωση των ευρωπαϊκών κρατών, που εγγυάται την ασφάλεια όλων.

Οι ισχυροί της Ευρώπης μοιράζουν τον κόσμο. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα, οι Ευρωπαίοι ηγέτες προσπαθούν να επαναφέρουν την πολιτική σταθερότητα. Πολιτική γελοιογραφία, Βιέννη 1815.

Der Cosmography. xh
 hernach angezeigt wird. Was aber Landt vber dem Mare Mediterraneum ligt gegen AFRICA
 Witten z̄ hinaus/ das wird alles zugeschriben Africe/ vñ streck̄t sich gegen Orient̄ hinaus/ begreiff̄t.

Μια ακόμα παράσταση της Ευρώπης ως βασίλισσας. Το σώμα της αποτελείται από πολιτικές επικράτειες. Ποια ονόματα μπορείτε να διακρίνετε; Σχέδιο του Σεμπάστιαν Μύνστερ, *Cosmographia Universalis*, 1588

1 AFRICA

2 GALLIA

3 GERMANIA

4 DANIA

5 VANDALIA

6 POLONIA

7 UNGARIA

8 LITHVANIA

9 SCLAVONIA

10 MACEDONIA

11 BULGARIA

12 SCYTHIA

13 MOSCOVIA

14 TARTARIA

15 GRECIA

16 ASIA

17 MOREA

18 ANGLIA SCOTIA

19 SCANDIA

3. Οι νέες πολιτικές έννοιες

Με το Διαφωτισμό η πολιτική θα αποκτήσει μια νέα διάσταση. Η διάσταση αυτή συμβάδισε με τις κοινωνικές εξελίξεις που συνέβησαν αυτά τα χρόνια. Οι παλιές τάξεις που ορίζονταν με προνόμια διαλύθηκαν. Το άτομο έπαψε να εξαρτάται από τη μικρή κοινότητά του, από τη συντεχνία του και από το συγγενολόι. Έγινε περισσότερο αυτόνομο. Αναδείχτηκε μια λίγο-πολύ ομοιογενής αστική τάξη, που βάσιζε την ευημερία της και το κοινωνικό της γόητρο στην τεχνολογική πρόοδο, την ανάπτυξη του εμπορίου, στα πρώτα στάδια της εκβιομηχάνισης. Αυτή η τάξη έγινε ηγετική στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, δηλαδή θεωρούσε πως αντιπροσωπεύει το σύνολο του λαού, απέναντι σε μια εξουσία την οποία διαχειρίζονταν ακόμη οι παλιοί αριστοκράτες και οι μοναρχικές αυλές. Μιλούσε λοιπόν εξ ονόματος όχι μιας μόνο κοινωνικής τάξης, αλλά της ανθρωπότητας. Διατύπωνε τα αιτήματά της με τη γλώσσα των οικουμενικών δικαιωμάτων. Υποστήριζε δηλαδή ότι ο υπήκοος, που τη μοίρα του την καθόριζε ο ηγεμόνας, ο εκκλησιαστικός άρχοντας ή ο αριστοκράτης, θα έπρεπε να αποκτήσει δικαιώματα, τα οποία κανείς δε θα μπορούσε να θίξει. Θα έπρεπε να γίνει πολίτης.

Έτσι σχηματίστηκε σταδιακά ένα ριζικά νέο και οικουμενικό πλέον πολιτικό λεξιλόγιο, που είχε ως άξονες τα φυσικά δικαιώματα, την ατομική ελευθερία, τη διάκριση των εξουσιών, την πολιτική συμμετοχή, το λαό, το έθνος, την πατρίδα. Περιείχε επίσης τη συλλογική βούληση, την επανάσταση, την οικουμενικότητα, τον ορθό λόγο, την επιστήμη, την ανοχή, την πολιτική αρετή, την ατομική ευτυχία και την πρόοδο. Αυτές ήταν ουσιαστικά καινούργιες έννοιες και χαρακτηρίζουν την εποχή του Διαφωτισμού.

Φυσικό δίκαιο: Βασικό στοιχείο του νέου πολιτικού λεξιλογίου και της ιδεολογίας του 18ου αιώνα είναι τα अपαράγραπτα και αναπαλλοτριώτα δικαιώματα του ατόμου. Ονομάζονται και φυσικά δικαιώματα, γιατί τα φέρει κανείς από τη γέννησή του. Επομένως οι άνθρωποι έχουν όλοι τους αυτά τα δικαιώματα που οφείλονται στην ανθρώπινη φύση τους. Θεωρούνται κοινό κτήμα όλων των ανθρώπων, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση και το μορφωτικό επίπεδό τους.

Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό, η φυσική τάξη του κόσμου είναι η λογική του τάξη. Ό,τι είναι φυσικό είναι και λογικό. Ποια ήταν όμως η αληθινή φύση του ανθρώπου; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, έπρεπε να γίνει διάκριση ανάμεσα στην αμετάβλητη και κοινή σε όλους φύση από τη μια και στο νόμο από την άλλη, που ορίζει η κοινωνία και που αλλάζει από εποχή σε εποχή. Έτσι, οι ανθρώπινοι νόμοι, το κράτος, η πολιτική τάξη, η κοινωνική ιεραρχία, ακόμη και η θρησκεία θεωρήθηκαν ως φαινόμενα που ήταν αντίθετα προς τη φύση. Έπρεπε επομένως να αλλάξουν, ώστε να προσαρμοστούν σ' αυτήν. Με τον όρο φύση εννοούσαν κυρίως την αρχέγονη κατάσταση ενός πράγματος (οργανισμού, θεσμού), προτού δηλαδή αυτή αλλοιωθεί από τις εξωτερικές συνθήκες, από το περιβάλλον μέσα στο οποίο υπάρχει.

Έπρεπε όμως οι άνθρωποι να επιστρέφουν στον πρωτογονισμό; Όχι, απαντούσαν όσοι είχαν αυτές τις απόψεις. Απλώς ζητούσαν να απαλλαγεί ο άνθρωπος βίος από τη συμβατικότητα και το ψεύδος που είχαν επισωρευτεί στη διαδρομή των αιώνων. Απαιτούσαν δηλαδή να αποκτήσει η πνευματική, η πολιτική και η κοινωνική ζωή λογικό περιεχόμενο, επομένως να είναι σύμφωνη με

τη φυσική τάξη των πραγμάτων. Αυτό θα γινόταν πραγματικότητα, όταν την εξουσία θα την αναλάμβαναν όσοι είχαν αντιληφθεί αυτές τις ιδέες, δηλαδή οι «φωτισμένοι» με την αλήθεια και τη λογική. Ορισμένοι υποστήριζαν ότι αυτό θα γινόταν, αν «διαφωτίζονταν» οι ηγεμόνες. Υποστήριζαν δηλαδή την πεφωτισμένη δεσποτεία. Άλλοι, όπως ο Ρουσσώ και οι Γάλλοι επαναστάτες, υποστήριζαν ότι θα γινόταν με επανάσταση, που θα μεταμόρφωνε άμεσα και ολοκληρωτικά και επίσης θα διαπαιδαγούσε την κοινωνία. Άλλοι τέλος, όπως ο Σκωτσέζος Άνταμ Σμιθ και οι Άγγλοι φιλελεύθεροι, υποστήριζαν ότι αυτό θα γινόταν σταδιακά με μικρές διαδοχικές αλλαγές στους θεσμούς.

Το λήμμα της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας για την ισότητα

Φυσική ισότητα είναι το φυσικό δικαίωμα που έχουν όλα τα ανθρώπινα όντα αποκλειστικά και μόνο από την ίδια τους τη φύση. Η ισότητα αυτή είναι η αρχή και το θεμέλιο της ελευθερίας.

Η φυσική ή ηθική ελευθερία θεμελιώνεται στην ίδια την ουσία της ενιαίας φύσης όλων των ανθρώπινων όντων, που γεννιούνται, αναπτύσσονται και πεθαίνουν με τον ίδιο τρόπο. Επειδή όλα τα ανθρώπινα όντα έχουν την ίδια φύση, είναι προφανές ότι σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο κάθε άνθρωπος οφείλει να συμπεριφέρεται προς όλους τους άλλους σαν σε απολύτως ισότιμα προς τον ίδιο όντα, αφού και αυτοί είναι άνθρωποι.

Ο άνθρωπος, που επιτέλους κατέφερε να εξασφαλίσει τα φυσικά του δικαιώματα, ευχαριστεί το Θεό. Ποδοπατά ένα δέντρο, σύμβολο της κληρονομικής ιεραρχίας, που έχει πλέον καταλυθεί. Από γαλλικό έντυπο του 1791.

Το κοινωνικό συμβόλαιο: Μια άλλη βασική λέξη που ακουγόταν συχνά την εποχή του Διαφωτισμού, αλλά ακόμα και σήμερα, είναι το κοινωνικό συμβόλαιο. Τι σημαίνει όμως αυτός ο όρος και ποια είναι η διαδρομή του;

Ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χομπς (1588-1679), δεν πίστευε ότι στη φυσική τους κατάσταση οι άνθρωποι ζούσαν ειρηνικά. Υπέθετε ότι πολεμούσαν όλοι εναντίον όλων, για να αποκτήσουν τους περιορισμένους διαθέσιμους πόρους. Για να συμβιώσουν επομένως ειρηνικά, έπρεπε να εκχωρήσει ο καθένας στο κράτος ένα μέρος από τα απεριόριστα δικαιώματά του. Θεωρούσε δηλαδή ότι το κράτος είναι ένας θεσμός που εξασφαλίζει την αμοιβαία συμφωνία ανάμεσα στους ανθρώπους και επιβάλλει τους κανόνες αυτής της συμφωνίας.

Αντίθετα με τον Χομπς, ο συμπατριώτης του Τζον Λοκ δεν πίστευε ότι η φυσική κατάσταση σήμαινε συνεχή πόλεμο. Σ' αυτή υπήρχαν ήδη τα σπέρματα της κοινωνικότητας, της δημιουργικότητας και του ορθού λόγου. Αυτά κατεύθυναν τους ανθρώπους να συνάψουν μεταξύ τους ένα κοινωνικό συμβόλαιο, για να συγκροτήσουν μια πολιτισμένη κοινωνία. Επομένως τα άτομα περιορίζουν την ελευθερία τους με τη θέλησή τους. Το κράτος εγγυάται αυτή τη συμφωνία και έχει περιορισμένες δικαιοδοσίες. Επιβάλλει ποινές σε όσους παραβιάζουν τους όρους του κοινωνικού συμβολαίου, επιλύει διαφορές μεταξύ των πολιτών, περιφρουρεί την ατομική ιδιοκτησία ως θεμελιώδες δικαίωμα. Στην περίπτωση όμως που το κράτος παραβεί τους όρους του συμβολαίου και επιβάλλει τυραννία, τότε οι αρχόμενοι έχουν το δικαίωμα της αντίστασης. Το κράτος νομιμοποιείται μόνο αν είναι κράτος δικαίου.

Ο ουγγρικός λαός διεκδικεί τα δικαιώματά του μετά την εξέγερση του 1848.

Η γενική βούληση: Εισηγητής της θεωρείται ο Ρουσσώ. Η γενική βούληση δεν είναι το μηχανικό άθροισμα των ατομικών βουλήσεων, αλλά η σύνθεσή τους σε μια ενότητα που εκφράζει το δημόσιο συμφέρον. Η γενική βούληση πηγάζει από το κοινωνικό συμβόλαιο. Εκφράζεται με τη λαϊκή κυριαρχία. Αυτή με τη σειρά της υπαγορεύει μία πολιτική ηθική, δηλαδή μια συγκεκριμένη συμπεριφορά του πολίτη. Υπέρτατες αξίες είναι η συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες για τη λήψη των αποφάσεων και η αλληλεγγύη μεταξύ τους για να διασφαλίζουν το συλλογικό αγαθό. Πρόκειται για την πολιτική αρετή. Εδώ η ελευθερία θεμελιώνεται στην ισότητα δικαιωμάτων. Η πολιτική αρετή απαιτεί ακόμη και τη μαζική στρατολογία και τη θυσία της ζωής του πολίτη, στην περίπτωση που αμφισβητείται η ακεραιότητα

του εθνικού κράτους. Ο νόμος εκφράζει τη γενική βούληση. Ο πολίτης είναι δημιουργός του νόμου και ταυτόχρονα οφείλει υποταγή σ' αυτόν. Η εκτελεστική εξουσία, δηλαδή η κυβέρνηση, δε διαθέτει αυτονομία, αλλά είναι απλό εκτελεστικό όργανο της γενικής βούλησης. Ο Ρουσσώ δεν υιοθετεί την διάκριση των εξουσιών σε εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική. Όλες τις εξουσίες τις υποτάσσει στη γενική βούληση.

Η σκέψη του Ρουσσώ προεικόνισε ιδέες και αρχές δικαίου που αναδύθηκαν στη δίνη της Γαλλικής Επανάστασης. Κυρίως τις αρχές της άμεσης δημοκρατίας. Ακόμη περισσότερο επηρέασε την πολιτική των επαναστατικών ρευμάτων του 19ου αιώνα. Επειδή όμως απέρριπτε την εκδοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, της διάκρισης και της εξισορρόπησης των εξουσιών κι επειδή αποδεχόταν την πλήρη επικράτηση της γενικής βούλησης, μερικοί μελετητές τον χαρακτήρισαν μακρινό πρόδρομο μιας ολοκληρωτικής επικράτησης του κράτους πάνω στα ατομικά δικαιώματα των πολιτών.

Η διάκριση των εξουσιών: Εισηγητής της ιδέας αυτής θεωρείται ο Μοντεσκιέ, ένθερμος υποστηρικτής του βρετανικού αντιπροσωπευτικού συστήματος. Το πολίτευμα, κατά τη γνώμη του, δεν είναι κάτι αμετάβλητο στο χρόνο και με διαρκή ισχύ. Διαμορφώνεται ανάλογα με τις ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε λαού, το οικονομικό σύστημα που κυριαρχεί σε κάθε κράτος καθώς και με τις κοινωνικές και θρησκευτικές αντιλήψεις που επικρατούν. Τα στοιχεία αυτά καθόρισαν τη διαίρεση των πολιτευμάτων στις τρεις βασικές κατηγορίες: στο δεσποτισμό, τη μοναρχία και τη δημοκρατία.

Διάκριση των εξουσιών σημαίνει το διαχωρισμό της πολιτικής εξουσίας σε τρεις φορείς: την εκτελεστική εξουσία, δηλαδή το σώμα που εκτελεί τους νόμους (την κυβέρνηση ενός κράτους)· τη νομοθετική, δηλαδή το σώμα που θεσπίζει τους νόμους· τέλος, τη δικαστική, δηλαδή το σώμα που ελέγχει για την τήρηση των νόμων. Η διάκριση θεωρείται αναγκαία για να ελέγχεται η εκτελεστική εξουσία. Η ιδέα της διάκρισης των εξουσιών βρήκε άμεση απήχηση στο αμερικανικό σύνταγμα του 1787 και το γαλλικό του 1791. Επηρέασε επίσης και το Ρήγα Βελεστινλή κι έγινε βασική αρχή των συνταγματικών καθεστώτων.

Η ανοχή: Μια άλλη σημαντική έννοια του πολιτικού λεξιλογίου του Διαφωτισμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού είναι η ανοχή. Την ιδέα της θρησκευτικής ανοχής, της ανεξιθρησκίας, την είχε ήδη υπερασπιστεί ο Λοκ. Ο Βολταίρος επεξέτεινε την έννοια στο σεβασμό της πολιτικής, θρησκευτικής και γενικότερα πολιτισμικής ιδιαιτερότητας. Επιστρέφοντας το 1729 από την αναγκαστική διαμονή του στη Αγγλία, όπου θαύμασε το πνεύμα της πολιτικής ανεκτικότητας και της ανεξιθρησκίας του αγγλικού κράτους, ανέδειξε αυτό και τους φιλελεύθερους θεσμούς του σε πρότυπο αναφοράς. Ταυτόχρονα, κατάγγειλε τον αυταρχισμό του γαλλικού κράτους και τη μισαλλοδοξία της Καθολικής Εκκλησίας. Εξαιτίας των διαφορετικών ιδεών του, ο ίδιος ο φιλόσοφος έπεσε θύμα της μισαλλοδοξίας του γαλλικού δεσποτισμού και φυλακίστηκε.

4. Η ελευθερία των Αρχαίων και η ελευθερία των Νεότερων

Οι Ευρωπαίοι της νεότερης εποχής, παρά το γεγονός ότι θεωρούσαν τα επιτεύγματα της εποχής τους ως ανώτερα από εκείνα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, δεν έπαυαν να χρησιμοποιούν τα αρχαία πρότυπα προκειμένου να δημιουργήσουν νέες μορφές σκέψης ή τέχνης. Η νέα εποχή αναζητούσε στην αρχαία αυτό που της ταίριαζε. Έτσι η αρχαιότητα διαβαζόταν κάθε φορά διαφορετικά.

Οι άνθρωποι κατέφευγαν στην αρχαιότητα και για έναν άλλο λόγο. Σ' εκείνη την εποχή υπήρχε η νοοτροπία ότι όσο πιο παλαιό είναι κάτι, π.χ. τίτλος ιδιοκτησίας, έθιμο, προνόμιο, τόσο πιο αυθεντικό, επομένως νόμιμο, είναι. Η παλαιότητα δηλαδή ήταν ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα στην επιλογή θεσμών. Αν μάλιστα το παλαιό είχε και την αίγλη του αρχαίου πολιτισμού, τόσο το καλύτερο. Για το λόγο αυτό αναζητούσαν πρότυπα πότε στην αυτοκρατορική και πότε στη δημοκρατική Ρώμη, πότε στη δημοκρατική Αθήνα και πότε στη Σπάρτη, πότε στους Μακεδόνες του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου.

Παραδείγματα υπάρχουν πολλά. Η Γαλλία των βασιλιάδων είχε ως πρότυπο την αυτοκρατορία της Ρώμης, ενώ η επαναστατική Γαλλία τη δημοκρατική Ρώμη και τη Σπάρτη του Λυκούργου. Η προτίμηση αυτή φάνηκε στις ονομασίες που έδωσαν στα νέα πολιτικά αξιώματα αλλά και στις αισθητικές τους προτιμήσεις, τον κλασικισμό.

Αντίθετα τα μικρά κρατίδια της Γερμανίας ονειρεύονταν τις ελληνικές πόλεις-κράτη. Στο Μόναχο χτίστηκαν μνημεία σε ρυθμό κλασικό, ώστε η πόλη να μοιάζει της Αθήνας. Από την άλλη, η Πρωσία, που ανέλαβε το 19ο

αιώνα να ενώσει τη Γερμανία, παρομοίαζε τον εαυτό της με τη Μακεδονία του Φιλίππου που ανέλαβε να ενώσει την Ελλάδα.

Οι Άγγλοι θεωρούσαν τη χώρα τους, που ήταν πανίσχυρη στη θάλασσα και στο εμπόριο, πλούσια σε πολιτισμό και με φιλελεύθερο καθεστώς, ως κάτι αντίστοιχο προς την αθηναϊκή ηγεμονία. Γι' αυτό άλλωστε και αναπαριστούσαν την Αγγλία σαν την Αθηνά, στα πόδια της οποίας αγρυπνούσε ο βρετανικός λέων. Ανάμεσα στους Άγγλους φιλελευθέρους, ο Γκρότε (1794-1871), τραπεζίτης, ιστορικός της αρχαίας Ελλάδας και μέλος του αγγλικού κοινοβουλίου, ανήγαγε την αθηναϊκή δημοκρατία σε λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Μάλιστα υποστήριξε ότι οι ευρωπαϊκοί λαοί είναι οι κληρονόμοι της δημοκρατικής παράδοσης της κλασικής αρχαιότητας.

Ωστόσο, πολλοί στοχαστές υποδείκνυαν και τις διαφορές ανάμεσα στα πολιτεύματα της αρχαιότητας και τη νέα πραγματικότητα. Ο Μοντεσκιέ, που είχε μελετήσει με προσοχή την αρχαία γραμματεία, υποστήριξε ότι τα αρχαία πολιτεύματα δεν ήταν δυνατόν να αναβιώσουν στη νεότερη εποχή. Οι νεότεροι Ευρωπαίοι ωστόσο μπορούσαν να δανειστούν από αυτά πολύτιμες ιδέες, για να τις χρησιμοποιήσουν εναντίον του δεσποτισμού και της απολυταρχίας.

Εκείνος, όμως, που κυρίως επισήμανε τις διαφορές ήταν ο φιλελεύθερος Γάλλος φιλόσοφος Κονστάντ (1767-1830). Ο Κονστάντ υποστήριξε ότι υπάρχουν δύο είδη ελευθερίας. Πρώτο είδος, η ελευθερία από δεσμεύσεις και καταναγκασμούς. Αυτή δηλαδή που εκφράζεται με όρους αρνητικούς. Ελεύθερος δηλαδή είναι κάποιος που κανείς δεν μπορεί να του επιβάλει ποιες ιδέες θα έχει, που κανείς δεν μπορεί να του αφαιρέσει τα αγαθά του

κλπ. Για το λόγο αυτό ονόμαζε την ελευθερία αυτή αρνητική. Η ελευθερία αυτή συνδέεται με τα ατομικά δικαιώματα. Δεύτερο είδος, η ελευθερία να συμμετέχει κανείς σε αποφάσεις που αφορούν το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει, δηλαδή την πόλη και τη χώρα του. Αυτή η ελευθερία ονομαζόταν θετική. Οι όροι θετική και αρνητική ελευθερία δεν αφορούν αξιολογικές κρίσεις, δηλαδή καλή ή κακή ελευθερία. Αφορούν δύο ισότιμα είδη ελευθερίας που αναλύουν τα χαρακτηριστικά της.

Στην αρχαιότητα, υποστήριζε ο Κονστάντ, υπήρχε η θετική ελευθερία, γιατί, οι άνθρωποι συμμετείχαν στη διαχείριση των κοινών και ενθαρρύνονταν γι αυτό. Αυτή ήταν η ουσία της αρχαίας δημοκρατίας. Πολίτης ήταν εκείνος που είχε την ελευθερία να συμμετέχει στην Εκκλησία του Δήμου. Δεν υπήρχε όμως η αρνητική ελευθερία. Δεν υπήρχε η έννοια των ατομικών δικαιωμάτων. Γι' αυτό το λόγο μπορούσε ένας πολίτης να καταδικαστεί για τις απόψεις του, όπως ο Σωκράτης, ή να εξοστρακιστεί, όπως ο Αριστείδης.

Αντίθετα, στη νεότερη εποχή, η ουσία της ελευθερίας είναι αρνητική. Το πρωταρχικό είναι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, της ελευθερίας της συνείδησης, της ελευθερίας να επιδιώκει κανείς την ευδαιμονία του ανεμπόδιστα. Η προστασία του ιδιωτικού και του προσωπικού χώρου. Αν οι Αρχαίοι συμμετείχαν σύσσωμοι στη διαχείριση των κοινών, αυτό μπορούσε να γίνει, επειδή υπήρχε ο θεσμός της δουλείας, που επέτρεπε στους ελεύθερους να διαθέτουν το χρόνο τους στην πολιτική. Αντίθετα στη νεότερη εποχή, οι άνθρωποι ασχολούνται με τις ατομικές τους εργασίες και δεν έχουν χρόνο για τα κοινά. Γι' αυτό το λόγο εξουσιοδοτούν άλλους,

τους πολιτικούς, να διαχειριστούν αυτοί τις πολιτικές υποθέσεις.

Συμπερασματικά, ενώ η δημοκρατία των Αρχαίων ήταν άμεση, η δημοκρατία των Νεοτέρων είναι έμμεση, δηλαδή αντιπροσωπευτική. Αν όμως οι πολίτες στη νεότερη εποχή εξουσιοδοτούν άλλους να συμμετέχουν στην πολιτική, τότε αποκτούν μεγάλη σημασία οι εγγυήσεις για τα δικαιώματά τους, οι εγγυήσεις δηλαδή απέναντι στην αυθαιρεσία του κράτους. Σε τελευταία ανάλυση, ενώ στην αρχαιότητα το δημόσιο συμφέρον υπερίσχυε σε σχέση με το ιδιωτικό, στη νεότερη εποχή πρωτεύει το ιδιωτικό συμφέρον. Πάνω σ' αυτές της ιδέες στηρίζεται ο σύγχρονος κοινοβουλευτισμός.

Η ελληνική αρχαιότητα σύμφωνα με τη δυτικοευρωπαϊκή φαντασία. Νταβίντ, Ο Λεωνίδας στις Θερμοπύλες, 1800-1814, Παρίσι, Λούβρο.

Σκηνή από το Αγγλικό Κοινοβούλιο. Κόπλεϋ, 1785, Βοστώνη, Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Το ελληνικό κοινοβούλιο στα τέλη του 19ου αιώνα. Διακρίνονται μορφές της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

5. Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκές κοινωνίες το 18ο αιώνα

Ο δυτικές κοινωνίες του 18ου αιώνα είχαν από καιρό εξοικειωθεί με ξένους λαούς, κατοίκους μακρινών και εξωτικών τόπων. Από την εποχή των ανακαλύψεων, οι δυτικές χώρες επεξέτειναν σταθερά την επικράτειά τους υποτάσσοντας ξένους πολιτισμούς και διευρύνοντας τη γνώση της υδρογείου. Κατά γενική παραδοχή, ο 18ος αιώνας σημαδεύτηκε από τη ραγδαία εξάπλωση της αποικιοκρατίας. Αυτή συνδέθηκε με την εντατική εκμετάλλευση των φυσικών πόρων των αποικιών, εκμετάλλευση που στήριξε την οικονομική ανάπτυξη των χωρών της Δύσης. Ταυτόχρονα, ήταν η εποχή που το εξωτικό, η διαφορετικότητα των ξένων λαών ως προς τους Ευρωπαίους, έγιναν θέματα προβληματισμού στους κύκλους των ευρωπαϊών διανοουμένων.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1750, η επαφή των Δυτικών με τις εξωτικές κοινωνίες των κτήσεων και η κριτική που αυτή προκάλεσε οδήγησαν στην επανεξέταση των αντιλήψεων για το δυτικό πολιτισμό. Συγγραφείς, όπως ο Ρουσσώ, αντιπαρέθεσαν τη ζωή του «ευγενούς αγρίου» των αποικιών με το «διεφθαρμένο» και «παρακμιακό», γι' αυτούς, δυτικό τρόπο ζωής. Άλλοι, όπως ο Ντιντερό, θεώρησαν ότι οι κοινωνίες των ιθαγενών βρίσκονταν στην «απαρχή του κόσμου», πιο κοντά στη φύση. Συνεπώς ήταν πιο αθώες και πιο ευτυχισμένες απ' ό,τι οι δυτικές.

Οι ουτοπικές αυτές κοινωνίες ήταν διαφορετικές από τις ευρωπαϊκές. Ωστόσο, οι Ευρωπαίοι θεωρούσαν ότι απεικόνιζαν σαφώς τις αρχαίες ρίζες της Ευρώπης, υπονοώντας τελικά μια υπόγεια συγγένεια. Σημαντικό

είναι να τονισθεί ότι, όπως και με τις κοινωνίες του Ισλάμ, οι Δυτικοί δεν προσέγγιζαν τους λαούς των κτήσεων τους με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητές τους. Αντίθετα, τους έβλεπαν στηριγμένοι σ' ό,τι ήδη ήξεραν ως εξωτικό, με μια ευρωκεντρική θεώρηση, με βάση τα πρότυπα του κλασικού παρελθόντος.

Τον καιρό των Ανακαλύψεων, η Ευρώπη χρησιμοποίησε ως δικαιολογία για την αποικιοκρατία την ανάγκη εκχριστιανισμού των ιθαγενών. Όταν όμως αυτή η ιδέα, που άλλωστε δεν ήταν η πρωταρχική, υποχώρησε, η κατάκτηση ξένων λαών έχασε τη δικαιολόγησή της. Οι υπερπόντιες αποικίες, εξαρτήματα της οικονομίας της Δύσης, έφεραν αντιμέτωπους τους Διαφωτιστές μ' ένα σημαντικό δίλημμα σχετικά με τη νομιμότητα της αποικιοκρατίας. Η ύπαρξη των αποικιών θεωρούνταν αναγκαία για την πρόοδο της Δύσης, για την ίδια την ολοκλήρωση του προγράμματος του Διαφωτισμού. Από την άλλη, στηριζόταν στο θεσμό της δουλείας, ιδιαίτερα απεχθή, επειδή ακύρωνε τη βασική αρχή του Διαφωτισμού για τη θεμελιώδη ισότητα όλων των ανθρώπων. Καθώς οι ιθαγενείς της βόρειας Αμερικής εξοντώθηκαν από τους αποίκους, μεταφέρθηκαν αλυσσοδεμένοι από την Αφρική χιλιάδες σκλάβοι, για να καλλιεργήσουν τις φυτείες. Απέναντι στο θέμα της υποδούλωσης και της εκμετάλλευσης εκείνων που στη θεωρία αποκαλούνταν «καλύτεροι» και «αγνότεροι» λαοί, ο Διαφωτισμός κράτησε επαμφοτερίζουσα στάση.

Οι αντιφάσεις του Διαφωτισμού στις αντιλήψεις για τους άλλους λαούς αποτέλεσαν στόχο σφοδρής κριτικής. Στα τέλη του αιώνα, ο Γερμανός φιλόσοφος Χέρντερ άσκησε κριτική στην ιδέα της παγκόσμιας προ-

όδου. Ο Χέρντερ κατηγόρησε τους διαφωτιστές ότι αρνούνταν να αναγνωρίσουν το διαφορετικό πολιτισμό των άλλων λαών. Τους κατηγόρησε ότι τους έκριναν με τα δυτικά κριτήρια, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης την ευρωπαϊκή έννοια της «προόδου». Θεώρησε ότι η άρνηση των άλλων πολιτισμών στόχευε στην υποταγή των μη ευρωπαϊκών λαών. Ξεκινώντας από αυτήν την κριτική, ο Χέρντερ υποστήριξε ότι κάθε έθνος έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες και αυτές οι ιδιαιτερότητες πρέπει να είναι σεβαστές. Στις ιδέες αυτές εντοπίζουμε τις απαρχές του πνευματικού κινήματος του Ρομαντισμού.

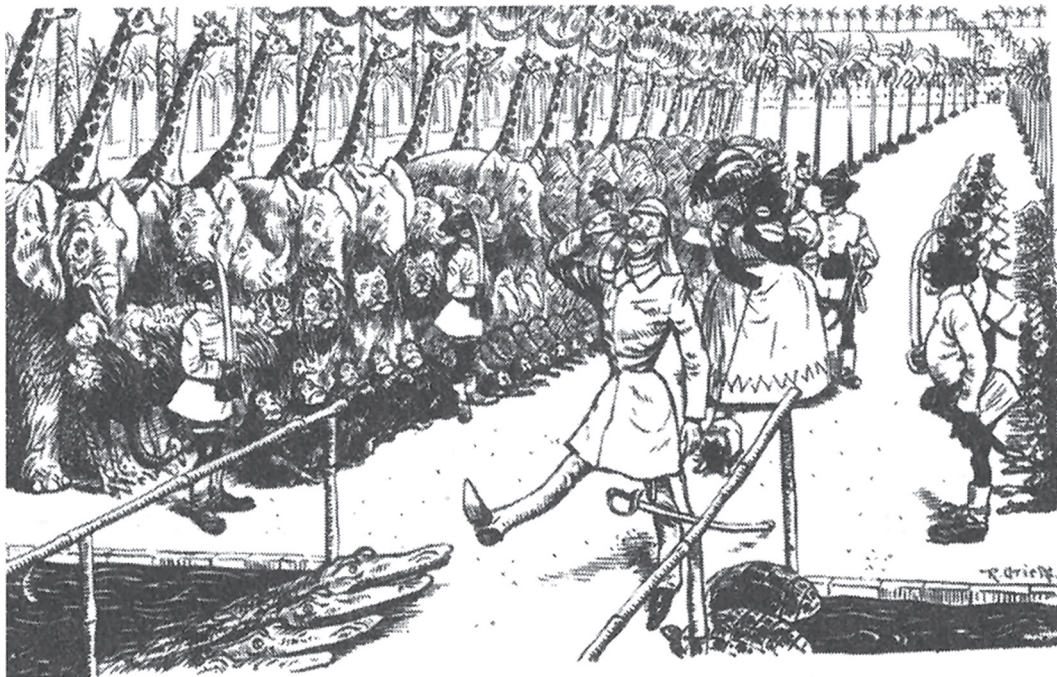
Ντελακρουά, Οι δύο Ινδοί, γύρω στα 1823, Η.Π.Α., Συλλογή Μέλον.

Ενγκρ, Το τουρκικό λουτρό, 1863, Παρίσι, Λούβρο.

Τα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης δεν εμποδίζουν τη γαλλική αποικιοκρατία. Οι Γάλλοι αποικιοκράτες προσπάθησαν - αν και χωρίς επιτυχία - να εξευρωπαϊσουν τους πληθυσμούς των αποικιών. Το φωτογραφικό μοντάζ δείχνει τη μεγάλη γαλλική “οικογένεια” που περιλαμβάνει την Ταϊτή, τη Μοζαμβίκη και το Μαρόκο.

Οι Γερμανοί μπορούν να βάλουν σε τάξη ακόμα και τα άγρια ζώα! Γελοιογραφία του 1896 που διακωμωδεί τη γερμανική διοίκηση των αποικιών.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποια είναι η στάση των Ευρωπαίων απέναντι στους εξωευρωπαϊκούς λαούς κατά το 18ο αιώνα; Ποιες διαφορές διακρίνετε σε σχέση με τον καιρό των Ανακαλύψεων;

2. Ποιο είναι το περιεχόμενο της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας στον αρχαίο κόσμο και τη νεότερη εποχή σύμφωνα με όσα υποστήριζε ο Κονσταντ;

3. Να αναφέρετε περιπτώσεις πολιτικών στοχαστών από την ελληνική Αρχαιότητα έως και το 19ο αι. που συσχέτισαν τη μορφή πολιτεύματος με τις ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε λαού και τις φυσικές συνθήκες στις οποίες ζει.

4. Με πλαίσιο αναφοράς τη θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου» να συγκρίνετε τις πολιτικές ιδέες του Χομπς και τον Ρουσσώ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κεφάλαιο Πρώτο: Η Γαλλική Επανάσταση

1. Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφοσύνη

Η Γαλλική Επανάσταση (1789) έφερε συνταρακτικές αλλαγές στο ευρωπαϊκό πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο. Τα τρία συνθήματά της, «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη», ανέτρεψαν πατροπαράδοτες έννοιες με τις οποίες άρχοντες και λαός, κυβερνώντες και κυβερνώμενοι αντιλαμβάνονταν την έννοια της πολιτικής. Ήταν ένα μεγάλο εργαστήριο στο οποίο συζητήθηκαν οι θεωρίες των διαφωτιστών, όχι πλέον από λίγους διανοούμενους αλλά από ευρύτατα λαϊκά στρώματα. Υποστήριξε το δικαίωμα της πολιτικής συμμετοχής σε κοινωνικές ομάδες που ήταν μέχρι τότε εντελώς αποκλεισμένες με την εξαίρεση, για άλλη μια φορά, των γυναικών.

Στις 26 Αυγούστου του 1789 κυρώθηκε από την επαναστατική γαλλική εθνοσυνέλευση η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, που περιλάμβανε δεκαεπτά διατάξεις. Με την πράξη αυτή τα φυσικά δικαιώματα, που διακήρυσσαν οι οπαδοί του Διαφωτισμού, μετασχηματίστηκαν σε πολιτικά δικαιώματα. Η διακήρυξη μεταμόρφωσε τους υπηκόους του γαλλικού κράτους σε πολίτες. Καθιέρωσε δηλαδή τη φυσική, νομική και πολιτική ισότητα όλων των ανδρών, τη διάκριση των εξουσιών και τη λαϊκή κυριαρχία. Αποκλειστική πηγή της πολιτικής εξουσίας δεν ήταν πλέον

η κληρονομική απόλυτη μοναρχία, αλλά ο κυρίαρχος λαός. Δημιουργήθηκε ένας καινούργιος τύπος κράτους, το εθνικό κράτος. Από εδώ και στο εξής, υπήρχε η σταθερή επιδίωξη τα όρια του έθνους να συμπίπτουν με τα όρια του κράτους, το εθνικό έδαφος με τα όρια της γλώσσας. Αναδείχτηκε επίσης η έννοια της πατρίδας. Προηγουμένως οι στρατοί πήγαιναν στον πόλεμο με όρκους να υπερασπίσουν το βασιλιά ή την πίστη τους. Από τη στιγμή αυτή και ύστερα, ήταν κυρίως η πατρίδα που ενέπνεε την αφοσίωση. Η Γαλλική Επανάσταση γέννησε το δημοκρατικό πατριωτισμό.

“Και εμείς ξέρουμε να πολεμάμε”. Στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, οι γυναίκες συμμετείχαν στον αγώνα, γεγονός που βοήθησε τη χειραφέτησή τους και ευνόησε τον αγώνα για τα γυναικεία δικαιώματα.

Η απαγγελία της Μασσαλιώτιδας σε συγκέντρωση Γάλλων πατριωτών. Πίνακας του 1849.

Παρά το γεγονός ότι μετά το τέλος της επανάστασης και των Ναπολεόντειων πολέμων φάνηκε πως οι παλιοί θεσμοί ξαναστήνονταν στα πόδια τους (εποχή παλινόρθωσης), και παρά τη σταδιακή διάψευση των προσδοκιών για τις αλλαγές που θα έφερνε η Επανάσταση, η παλιά ευρωπαϊκή πραγματικότητα είχε εκλείψει για πάντα. Τίποτε δεν ήταν πλέον όπως πριν. Είχε αρχίσει πλέον να αναδύεται η Ευρώπη των πολιτών. Βέβαια αυτοί που σκέπτονταν τον εαυτό τους ως πολίτη ήταν ακόμη λίγοι και ανήκαν στα μεσαία στρώματα των πόλεων. Ούτε υπήρχε ακόμη μια ενιαία Ευρώπη. Κάθε άλλο μάλιστα. Στις παραμονές του 19ου αιώνα, οι ιδέες για το τι είναι Ευρώπη ήταν τόσες, όσες και οι διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις που εμφανίστηκαν.

Στο πλαίσιο της ίδιας της επαναστατικής σκέψης,

η ιδέα της Ευρώπης ήταν σχετικά περιθωριακή. Κυριαρχούσε μια σχετικά ασαφής εικόνα. Άλλες φορές οι επαναστάτες θεωρούσαν τον εαυτό τους ως πολίτη του κόσμου, ήθελαν δηλαδή να αλλάξουν την ανθρωπότητα· άλλες φορές αισθάνονταν κυρίως πατριώτες, πολίτες της Γαλλίας. Ο κοσμοπολιτισμός και ο πατριωτισμός και εμφανίστηκαν δίπλα-δίπλα και στο νου των ανθρώπων της εποχής δεν υπήρχε καμιά αντίθεση. Ο κόσμος θα μπορούσε να αλλάξει, αν αποτελούνταν από πατρίδες ελεύθερες. Η οργάνωση του κόσμου σε εθνικά κράτη ήταν ένας τρόπος για να πραγματοποιηθεί η παγκόσμια πρόοδος. Ωστόσο άλλες οι προθέσεις και άλλα τα αποτελέσματα.

Οι Ναπολεόντειες εκστρατείες είχαν μια διπλή συνέπεια: από τη μια διέδωσαν τις αρχές της επανάστασης στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και από την άλλη προκάλεσαν ή ενίσχυσαν μια σειρά από εθνικά κινήματα που αντιτάχθηκαν στην κυριαρχική γαλλική παρουσία. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα (1815), οι παλιές παραδοσιακές δυνάμεις του ευρωπαϊκού χώρου αποπειράθηκαν να επιστρέψουν στην προεπαναστατική πολιτική κατάσταση. Ο βασιλιάς της Πρωσίας, ο αυτοκράτορας της αψβουργικής μοναρχίας και ο τσάρος της Ρωσίας συγκρότησαν την **Ιερά Συμμαχία (1815)**, ένα πολιτικό σχήμα που απέβλεπε στη διατήρηση καθεστώτων απόλυτης μοναρχίας και των παλαιών θεσμών πνευματικής κυριαρχίας και ελέγχου της σκέψης.

Για τους νοσταλγούς της προεπαναστατικής τάξης πραγμάτων, δηλαδή για τους υποστηρικτές της Ιεράς Συμμαχίας, η παραδοσιακή έννοια της Ευρώπης ήταν περισσότερο επίκαιρη από ποτέ. Η έννοια της Χριστιανοσύνης και η αναφορά στη μεσαιωνική χριστιανική Ευρώπη επανήλθαν στο προσκήνιο. Αυτή η αντίληψη ενισχύθηκε

κυρίως από το πνεύμα του ρομαντισμού, που στράφηκε στο Μεσαίωνα με μια έντονη νοσταλγική διάθεση, προσπαθώντας να ξεπεράσει την τρικυμία της επανάστασης. Συντηρητικοί και ρομαντικοί συγγραφείς αντιπαρέθεταν στην πραγματικότητα της ταραγμένης από τα επαναστατικά κινήματα Ευρώπης, την εικόνα μιας άλλης Ευρώπης, ήρεμης και χριστιανικής. Αυτή τη διάθεση εκφράζει χαρακτηριστικά η φράση του Νοβάλις: «Ήταν κάποτε ένας θαυμάσιος καιρός που η Ευρώπη ήταν χριστιανική».

Δεν μοιράζονταν όμως όλοι αυτές τις αντιλήψεις και, κυρίως, δε συμφωνούσαν όλοι με τις πολιτικές αναφορές με τις οποίες ήταν συνδεδεμένες.

Για τους φιλελεύθερους, η έννοια της «Χριστιανοσύνης» ήταν σημαντική αλλά δεν αποτελούσε μοναδικό στοιχείο προσδιορισμού της Ευρώπης και της ιστορίας της. Για τον Γκιζώ (1787-1874), οι κληρονομίες του χριστιανισμού ήταν σημαντικές, αλλά ακόμη πιο σημαντική ήταν η διάκριση ανάμεσα σε εκκλησιαστική και κοσμική εξουσία, που είχαν επιτύχει κυρίως οι χώρες της δυτικής Ευρώπης. Θεωρούσε ότι η Μεταρρύθμιση έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη ενός κριτικού πνεύματος, που αντιτάχθηκε στις επιβολές της παπικής Εκκλησίας· ο Διαφωτισμός συνέβαλε στην απελευθέρωση του ανθρώπινου Λόγου· η επανάσταση, τέλος, ριζοσπαστικοποίησε την πολιτική πράξη, αλλά έφτασε στα άκρα και αυτοϋπνομεύτηκε. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πολιτικού στοχασμού, η Ευρώπη συνδέθηκε κυρίως με την έννοια της ελευθερίας. Η πολυμορφία και ο πλουραλισμός αποτελούσαν για τον Γκιζώ ουσιαστικά χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτές οι σκέψεις ανέδειξαν τους προγόνους πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η Ευρώπη.

Για τους δημοκράτες, τους ριζοσπάστες ρομαντικούς

και τους σοσιαλιστές, η Ευρώπη των κλειστών ανώτερων κοινωνικών τάξεων ήταν πια παρελθόν. Όλες οι κοινωνικές ομάδες είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στην πολιτική. Οι δημοκράτες απομακρύνθηκαν από την παλαιότερη αρχή της ισορροπίας δυνάμεων στον ευρωπαϊκό χώρο και πρόβαλλαν το ιδανικό μιας συνομοσπονδίας εθνών, που θα προάσπιζε τις αρχές των πολιτικών δικαιωμάτων και της κοινωνικής ισότητας. Ο πλέον δραστήριος υποστηρικτής μιας Ευρώπης δημοκρατικών εθνών, τα οποία θα συνεργάζονταν μέσα στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκής συνομοσπονδίας, ήταν ο Ιταλός πατριώτης Ματσίνι (1805-1872). Αυτός προσπάθησε να δημιουργήσει μια συνομοσπονδία όλων των ευρωπαϊών επαναστατών, τη «Νεαρή Ευρώπη». Στα σχέδιά του περιλαμβανόταν η αναδιοργάνωση όλης της Ευρώπης από τον Ατλαντικό ως τη Ρωσία και από τη Σκανδιναβία ως την Ελλάδα.

Η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη που περιλαμβάνεται στο γαλλικό Σύνταγμα της 24ης Ιουνίου 1793.

Ο γαλλικός λαός, πεπεισμένος ότι η λησμονιά και η καταφρόνηση των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι οι μόνες αιτίες για την ανθρώπινη δυστυχία, έλαβε την απόφαση να εκθέσει σε μια επίσημη διακήρυξη τα καθαγιασμένα αυτά και αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα, προκειμένου όλοι οι πολίτες να έχουν τη δυνατότητα να συγκρίνουν αδιάκοπα τις ενέργειες της κυβέρνησης με το σκοπό κάθε κοινωνικού θεσμού και με τον τρόπο αυτό να μην υπάρξει περίπτωση να καταπιεστούν και να εξευτελιστούν από την τυραννία. Προκειμένου επίσης ο λαός να έχει πάντοτε υπόψη του τις βάσεις της ελευθερίας και της ευτυχίας του [...]

Άρθρο 1ο: Σκοπός της κοινωνίας είναι η καθολική ευτυχία. Η κυβέρνηση συγκροτείται με σκοπό να διασφαλίσει σε κάθε πολίτη την απόλαυση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του.

2ο: Τα δικαιώματα αυτά είναι η ισότητα, η ελευθερία, η ασφάλεια και η ιδιοκτησία.

5ο: Όλοι οι πολίτες γίνονται εξίσου δεκτοί στα δημόσια υπουργήματα με αποκλειστικό κριτήριο για την επιλογή τους τις προσωπικές αρετές και τα ταλέντα τους.

6ο: Η ελευθερία είναι η εξουσία που διαθέτει ο άνθρωπος να κάνει καθετί που δε θίγει τα δικαιώματα του άλλου. Βασίζεται στη φύση, κανόνας της είναι η δικαιοσύνη και φρουρός της ο νόμος [...].

16ο: Όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, που συνίσταται στη δυνατότητά του να απολαμβάνει και να διαθέτει κατά τη βούλησή του τα αγαθά του, τα εισοδήματά του, γενικά το προϊόν της εργασίας και της φιλοπονίας του.

22ο: Η εκπαίδευση είναι ανάγκη όλων. Η κοινωνία οφείλει να διευκολύνει με κάθε τρόπο που έχει στη διάθεσή της τις προόδους του δημόσιου ορθού λόγου και να κάνει τα αγαθά της παιδείας προσιτά σε όλους τους πολίτες.

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ

Τα δίκαια του ανθρώπου

Άρθρο 1ο: Ο σκοπός οπού απ' αρχής κόσμου οι άνθρωποι εσυμμαζώχθησαν από τα δάση την πρώτη φοράν διά να κατοικήσουν όλοι μαζί κτίζοντες χώρας και πόλεις, είναι δια να συμβοηθώνται, και να ζώσιν ευτυχισμένοι, και όχι να συναντιτρώγονται, ή να ρουφά το αίμα τους ένας. Τότε έκαμαν βασιλέα διά ν' αγρυπνεί εις τα συμφέροντά των, διά να είναι βέβαιοι εις την απόλαυσιν των φυσικών δικαίων, τα οποία δεν έχει την άδειαν να τους τα αφαιρέσει κανένας επί της γης.

2ο. Αυτά τα φυσικά δίκαια είναι· πρώτον το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας, και κανένας να μην ημπορεί να μας την πάρει αδίκως και κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον τα κτήματα οπού έχομεν κανένας να μην ημπορεί να μας τα εγγίξει, αλλ' είναι εδικά μας και των κληρο-

νόμων μας.

5ο. Όλοι οι συμπολίται ημπορούν να έμβουν εις αξίας, και δημόσια οφφίκια. Τα ελεύθερα γένη δεν γνωρίζουν καμμίαν αιτίαν προτιμήσεως εις τας εκλογάς των, παρά την φρόνησιν και την προκοπήν' ήγουν καθ' ένας όταν είναι άξιος και προκομμένος δια μίαν δημόσιον δούλευσιν, ημπορεί να την αποκτήσει.

6ο. Η ελευθερία είναι εκείνη η δύναμις οπού έχει ο άνθρωπος εις το να κάμει όλο εκείνο οπού δεν βλάπτει εις τα δίκαια του γειτόνου του. Αυτή έχει ως θεμέλιον την φύσιν, διατί φυσικά αγαπώμεν να είμεθα ελεύθεροι.

16ο. Το δίκαιον του να εξουσιάζει καθ' ένας ειρηνικώς τα υποστατικά του, είναι εκείνο το οποίον ανήκει εις κάθε κάτοικον' ήγουν να τα χαίρεται, να τα μεταχειρίζεται κατά την θέλησίν του, να απολαμβάνει τα εισοδήματά του, τον καρπόν της τέχνης του, της εργασίας του, και της φιλοπονίας του, χωρίς να ημπορέσει ποτέ κανένας να τον πάρει στανικώς μήτε ένα λεπτόν.

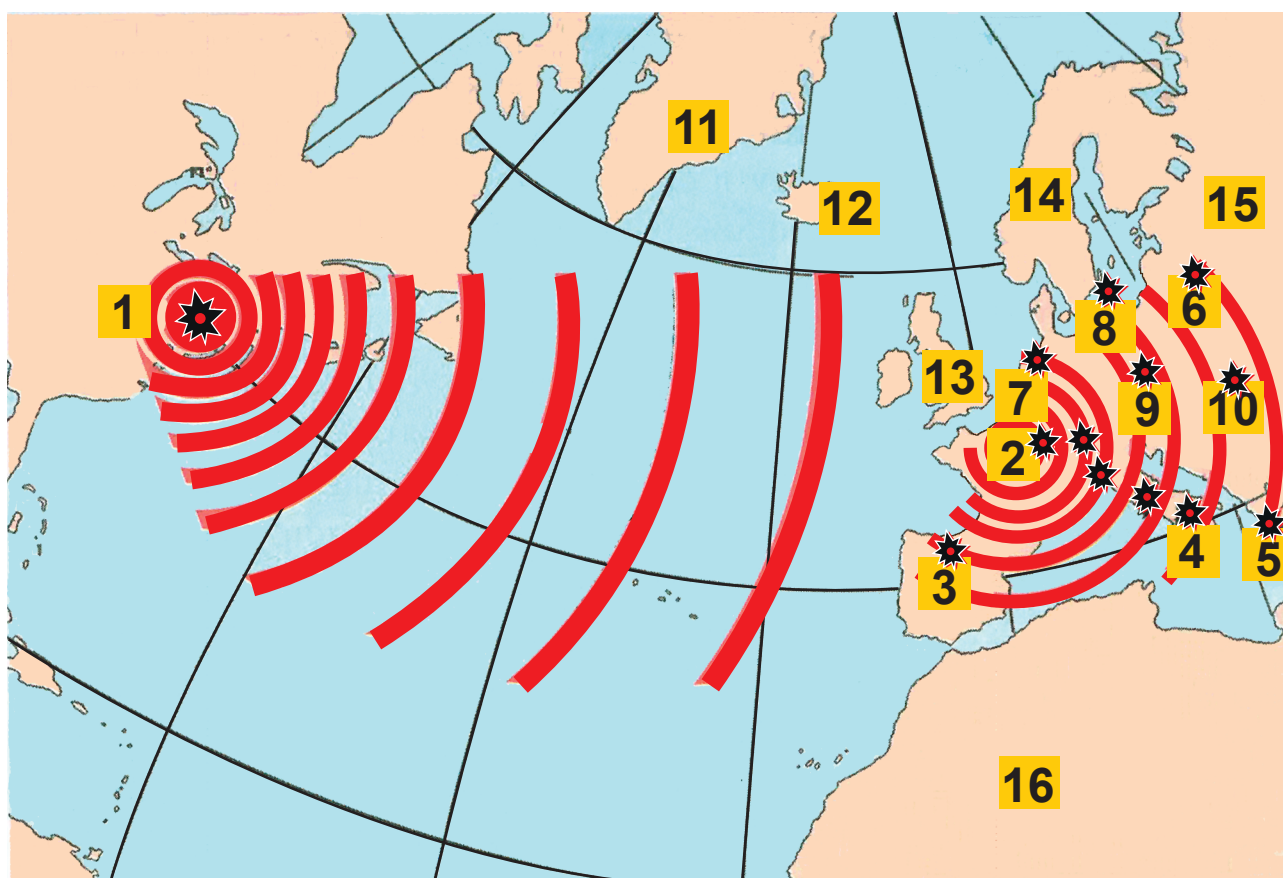
22ο. Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ιξεύρουν γράμματα' η πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη.

Αναδημοσίευση από: Ε.Σ. Στάθης, Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο. Κριτική έκδοση, Αρμός, Αθήνα 1996.

- Αναζητήστε κοινά σημεία στα δύο κείμενα.

Το Πνεύμα της Επανάστασης, ένα από τα πιο ισχυρά σύμβολα της εποχής, σε ανάγλυφο από την Αψίδα του Θριάμβου, Παρίσι 1833.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ

1 ΒΟΡΕΙΑ ΑΜΕΡΙΚΗ,
ΗΠΑ, Φιλαδέλφεια 1776

2 Παρίσι 1789, 1830, 1848

3 Μαδρίτη 1812

4 Νάπολη 1820

5 ΕΛΛΑΔΑ 1821

6 Βαρσοβία 1825-1830

7 Βέλγιο 1830

8 Βερολίνο 1848

9 ΑΥΣΤΡΙΑ 1848

10 Πράγα 1848

11 ΓΡΟΙΛΑΝΔΙΑ

12 ΙΣΛΑΝΔΙΑ

13 ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ

14 ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΑ

15 ΡΩΣΙΑ

16 ΑΦΡΙΚΗ

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΩΣ ΤΟ 1848

Η τεράστια απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης εκφράστηκε με τον καλύτερο τρόπο από τον Κολοκοτρώνη: «Η Γαλλική Επανάστασις και ο Ναπολέων έκαμε, κατά την γνώμη μου, ν' ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτύτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γης, και ό,τι και αν έκαμαν, το έλεγαν καλά καμωμένο. Δια τούτο και είναι δυσκολότερο να διοικήσεις τώρα λαόν».

Πριν από τη Γαλλική επανάσταση, το αίσθημα της υποταγής στην εξουσία φαινόταν φυσικό και αυτονόητο. Η αποτίναξή του ήταν το σημαντικότερο επίτευγμά της. Αποδείχτηκε ότι υπήρχαν άνθρωποι, κυρίως σπουδαστές, έμποροι, τεχνίτες και στρατιωτικοί, που πήραν αυτό το μήνυμα σε όλες τις γωνιές της Ευρώπης. Ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οργανώθηκαν στα 1793-1794 «δημοκρατικές γιορτές», που τιμούσαν την επέτειο της κατάληψης της Βαστίλλης. Στα Επτάνησα, πριν από την έλευση των Γάλλων (1797), υπήρχαν οργανωμένοι σύλλογοι Ιακωβίνων, που ονομάζονταν «Ιακωβινεία». Στο πλαίσιο της πανευρωπαϊκής διάδοσης της επαναστατικής τελετουργίας φυτεύονταν παντού δέντρα της ελευθερίας, όπως στο Ζάγκρεμπ της Κροατίας. Ο κόκκινος φρυγικός σκούφος, το γνωστό σύμβολο της επανάστασης, φοριόταν μετά το 1797 από τους χωρικούς της Δαλματίας. Τα επαναστατικά τραγούδια, η Μασσαλιώτιδα, η Καρμανιόλα και οι επινίκιοι ύμνοι του Ναπολέοντα είχαν μεγάλη απήχηση ακόμη και στους νομαδικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων.

Στη γελοιογραφία αυτή ο ηλεκτρισμός -αγαπητό θέμα της εποχής- παρομοιάζεται με την επανάσταση. Ο νεαρός επαναστάτης θέτει σε ενέργεια το ρεύμα της επανάστασης, το οποίο κλονίζει τους πολιτικούς και εκκλησιαστικούς θρόνους.

Οι Έλληνες αποδείχθηκαν καλοί αγωγοί των ιδεών και των αξιών της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς με το εμπόριο, τα ναυτικά ταξίδια και τη διασπορά τους στις ευρωπαϊκές πόλεις παρακολουθούσαν τις ιδέες του Διαφωτισμού και τη δράση των επαναστατών και του Ναπολέοντα. Βέβαια η Γαλλική Επανάσταση προκάλεσε και φόβους. Οι αντιρρήσεις προς το επαναστατικό πνεύμα εκφράζονται στα έργα Πατρική Διδασκαλία (1798) και Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον τών από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων (1802) του Αθανάσιου Πάριου. Αλλά υπήρχαν και οι ενθουσιώδεις υποστηρικτές αυτού του πνεύματος: γνωστότερος ο Ρήγας Βελεστινλής και ο Αδαμάντιος Κοραής. Αυτοί και άλλοι, που συμφωνούσαν μαζί τους, προσδοκούσαν τη βοήθεια των Γάλλων για την απελευθέρωση των Ελλήνων. Βέβαια οι Έλληνες επαναστάτησαν, όταν πια η Γαλλική Επανάσταση είχε ηττηθεί από τους αντιπάλους της. Αυτό όμως καθόλου δε σημαίνει ότι ήταν μικρότερη η επιρροή της στην προετοιμασία του Αγώνα. Τα λόγια

του Κολοκοτρώνη είναι καλή απόδειξη.

Πέρα από την αποτίναξη του πνεύματος της υποταγής, οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης θεμελίωσαν το πολιτικό ιδεώδες της ισοπολιτείας και της δημοκρατικής ισονομίας στην ελληνική εθνική συνείδηση. Έτσι, συνδέθηκε η εθνική ιδεολογία με τη δημοκρατική αρχή. Οι στρατιωτικές περιπέτειες της Ελληνικής Επανάστασης και η παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, το εκτεταμένο πανευρωπαϊκό κίνημα του Φιλελληνισμού, καθώς και η επιρροή των γαλλικών και αργότερα των ελληνικών επαναστατικών γεγονότων στα Βαλκάνια είχαν ως αποτέλεσμα η περιοχή αυτή, που ήταν έως τότε απομονωμένη από τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, να ακολουθήσει την ευρωπαϊκή τροχιά.

Ο Κοραΐς και ο Ρήγας ανασηκώνουν την υποδουλωμένη Ελλάδα. Λαϊκή λιθογραφία.

Ειδικά με τις γαλλικές κατακτήσεις και το διοικητικό εκσυγχρονισμό που επέβαλε ο Ναπολέοντας, τα ιδεώδη της «ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας» έγιναν κοινός κώδικας αναφοράς και προσέδωσαν ενότητα και συνοχή στο χώρο της δυτικής και νότιας Ευρώπης (κατάκτηση Βελγίου, Ολλανδίας, γερμανικών και ιταλικών κρατών). Αντιφατικές ήταν οι συνέπειες της επανάστασης στη Γερμανία. Στη χώρα αυτή, που έμεινε κατακερματισμένη σε πολλά κρατίδια έως το 1870, αφενός τα κηρύγματα της επανάστασης ενίσχυσαν το εθνικό αίσθημα, αφετέρου η πλειοψηφία των Γερμανών αντιτάχτηκε στον πολιτικό φιλελευθερισμό, επειδή οι Γάλλοι κατέκτησαν τα εδάφη τους. Έτσι, το γερμανικό εθνικό κράτος στηρίχτηκε σε αντιδραστικές ιδέες και δεν ασπάστηκε τα προοδευτικά ιδανικά της επανάστασης.

Τέλος, ένα από τα παράδοξα των διεθνών συνεπειών που είχε η Γαλλική Επανάσταση και οι πόλεμοί της ήταν ότι η Ρωσία εμφανίστηκε ως ίσος εταίρος στα ευρωπαϊκά πράγματα. Η ίδια η Επανάσταση ήταν ριζικά αντίθετη στον απολυταρχισμό, την αυθαιρεσία και τη δουλοπαροικία που επικρατούσαν στη Ρωσία. Ωστόσο, οι αντιθέσεις που δημιούργησε έσυραν τη χώρα αυτή στην ευρωπαϊκή σκηνή.

Πραγματικά για περισσότερους από πέντε αιώνες ένα από τα κεντρικά προβλήματα στον προσδιορισμό της Ευρώπης ήταν το ερώτημα: ανήκει ή όχι, η Ρωσία στην Ευρώπη; Η μακρινή και ταυτισμένη με την απολυταρχία και την οικονομική υπανάπτυξη Ρωσία δεν άρεσε στους Ευρωπαίους. Δεν ταίριαζε με τον τρόπο που ήθελαν να είναι η κοινωνική οργάνωση. Η σταδιακή όμως ανάπτυξή της το 18ο αιώνα έφερε τη Ρωσία στο προσκήνιο. Η αυτοκράτειρα **Αικατερίνη** υποστήριξε με σθένος

(1767) ότι «η Ρωσία είναι ένα ευρωπαϊκό κράτος». Αυτό όμως προκάλεσε αντιδράσεις ακόμη και στο ίδιο το ρωσικό περιβάλλον, που είχε διαφορετικές απόψεις. Στο κάτω-κάτω η Ευρώπη έκοβε τη Ρωσία στα δύο. Τα Ουράλια ως σύνορο με την Ασία ήταν καθαρή επινόηση. Έτσι είχε αποφασίσει ο Μέγας Πέτρος. Η συμβολή της Ρωσίας στην ήττα του Ναπολέοντα εδραίωσε τη θέση της στην ευρωπαϊκή πολιτική στο πλευρό παραδοσιακών πολιτικών δυνάμεων. Όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας, η άνθηση της καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής, με τον Τολστόι, τον Ντοστογιέφσκι, τον Τσαϊκόφσκι, τον Τσέχωφ κ.α., της προσέδωσε κύρος και στον πολιτισμικό χώρο. Ακόμη και οι εμφανείς αντίπαλοι του εξευρωπαϊσμού της Ρωσίας, όπως ο Ντοστογιέφσκι, ανήκουν στην ευρωπαϊκή πνευματική παράδοση. Ύστερα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι μπολσεβίκοι και ο Λένιν, που οργάνωσαν την επανάσταση του 1917, ήταν βαθιά επηρεασμένοι από το πνεύμα του Ιακωβινισμού.

Κούρεμα σημαίνει εξευρωπαϊσμός. Ο Μέγας Πέτρος επιβάλλει στους Ρώσους ευγενείς να υιοθετήσουν δυτικούς τρόπους στην εμφάνιση και συμπεριφορά. Γελοιογραφία της εποχής Δημοτική βιβλιοθήκη Νέας Υόρκης

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εξηγήσετε τους λόγους για τους οποίους η Ρωσία μετά την ήττα του Ναπολέοντα και μέχρι την περίοδο του «Ψυχρού Πολέμου» θεωρήθηκε ως οργανικό τμήμα του ευρωπαϊκού κόσμου.

2. Να αντιστοιχήσετε λέξεις της πρώτης στήλης με λέξεις της δεύτερης:

α) Νοσταλγοί της προεπαναστατικής τάξης πραγμάτων	Ελευθερία Ρομαντισμός Κριτικό πνεύμα Διαφωτισμός
β) Φιλελεύθεροι	Ορθός Λόγος Ευρωπαϊκή συνομοσπονδία
γ) Δημοκράτες, ριζοσπάστες, ρομαντικοί, σοσιαλιστές	Κοσμική εξουσία Συντήρηση Μεσαίωνα Πλουραλισμός Πολυμορφία Επανάσταση Πολιτικά δικαιώματα Κοινωνική ισότητα

3. Ποιο ιδεολογικό φαινόμενο γέννησε η Γαλλική Επανάσταση;

- α) Τον εθνικισμό;
- β) Το δημοκρατικό πατριωτισμό;
- γ) Το σοσιαλισμό;

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η Βιομηχανική επανάσταση

1. Γιατί στην Ευρώπη

Αν η Ευρώπη απέκτησε δύναμη και έγινε κυρίαρχη διεθνώς, αν παράλληλα έγινε το εργαστήριο ιδεών και πολιτευμάτων και αν αυτά έχουν σημασία και τα συζητούμε σήμερα, όλα αυτά έγιναν δυνατά εξαιτίας της οικονομικής της ανάπτυξης. Η οικονομική ανάπτυξη άλλαξε τη ζωή των Ευρωπαίων, τους έδωσε τη δυνατότητα της εκπαίδευσης, την άνεση για την ανάπτυξη των καλών τεχνών. Ήταν το αίμα της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Ακόμη η οικονομική ανάπτυξη στήριξε και στηρίχτηκε σε δίκτυα που εκτείνονταν από τη μία ως την άλλη άκρη της ευρωπαϊκής ηπείρου και βέβαια πολύ πέρα από αυτή. Τα δίκτυα αυτά είχαν πολλές μορφές. Ήταν δίκτυα εμπορικά, δίκτυα συγκοινωνιακά, δίκτυα τραπεζικά. Αυτά τα δίκτυα αποτέλεσαν τα νεύρα που ενοποίησαν την Ευρώπη. Το αίμα και τα νεύρα της Ευρώπης οφείλονται σε μια μεγάλη επανάσταση. Ήταν παράλληλη με τη Γαλλική Επανάσταση, αλλά δεν αποτελείται από θεαματικές πράξεις, παρά το γεγονός ότι τα αποτελέσματά της ήταν πολύ θεαματικότερα. Κράτησε μάλιστα πολύ περισσότερο χρόνο. Σχεδόν έναν αιώνα, αν υπολογίσουμε την αρχή της στα 1780 στην Αγγλία. Πρόκειται για τη βιομηχανική επανάσταση.

Το μεγάλο ερώτημα που απασχολεί τους ιστορικούς είναι γιατί αυτή η επανάσταση που άλλαξε τον κόσμο ξεκίνησε από την Ευρώπη. Αν παρατηρούσαμε τον πλανήτη στα 1700, θα βλέπαμε ότι η Ευρώπη ούτε η πλουσιότερη ούτε η πιο παραγωγική περιοχή ήταν. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε η διάκριση του κόσμου σε ανεπτυγμένο κόσμο (Ευρώπη, Βόρεια Αμερική,

Αυστραλία και χώρες της Άπω Ανατολής) και υπανάπτυκτο ή Τρίτο κόσμο, που περιλαμβάνει όλες τις υπόλοιπες χώρες με εξαίρεση κάποιες νησίδες ευημερίας. Ούτε η διαφορά του βιοτικού επιπέδου και η απόσταση ανάμεσα στις πιο ανεπτυγμένες και στις πιο καθυστερημένες χώρες ήταν τεράστια, όπως η σημερινή. Υπήρχαν μάλιστα περιοχές, π.χ. στη Μέση Ανατολή, στον Ινδικό ωκεανό, σε περιοχές της Κίνας και αλλού, στις οποίες το εμπόριο και η βιοτεχνία ανθούσε. Γιατί όμως εκεί δεν αναπτύχθηκε η βιομηχανική επανάσταση;

Οι ιστορικοί δε συμφωνούν στις απαντήσεις. Άλλωστε στα μεγάλα ζητήματα οι απαντήσεις και οι ερμηνείες των ιστορικών εκφράζουν περισσότερο την εποχή που δίνονται και την ιδιαίτερη θέση του ιστορικού απέναντι στην κοινωνία του. Υπάρχουν όμως σ' αυτές κάποια κοινά στοιχεία. Στοιχεία γενικά και στοιχεία ειδικά.

Τα γενικά στοιχεία δόθηκαν περίπου ως τώρα. Τα κράτη στην Ευρώπη ήταν συγκριτικά με τις άλλες περιοχές περισσότερο αδύναμα και δε διέθεταν μια πλήρη δικαιοδοσία πάνω στους υπηκόους τους. Η ελευθερία και τα δικαιώματα του ατόμου ήταν το πρώτο στοιχείο. Το δεύτερο ήταν ότι τα κράτη δεν μπορούσαν να απορροφούν ανεξέλεγκτα τους οικονομικούς πόρους της κοινωνίας. Υπήρχε δηλαδή μια ισορροπία στις σχέσεις ατόμου και κράτους. Στους παράγοντες που αφορούν τις νοοτροπίες μπορούμε να συμπεριλάβουμε την αυτονομία του ατόμου από την ομάδα στην οποία ανήκε. Την ηθική του αυτονομία. Την αυτονόμηση της γνώσης από την αυθεντία, την υιοθέτηση ενός τρόπου σκέψης ορθολογικού και εμπειρικού. Όλα αυτά έκαναν τους Ευρωπαίους ανθρώπους με πρωτοβουλία.

Για τους ειδικούς λόγους, όμως, χρειάζεται να ερευ-

νήσουμε περισσότερο λεπτομερειακά την κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης, την Αγγλία. Και πάλι η πρώτη παρατήρησή μας είναι ότι την εποχή που άρχισε η βιομηχανική επανάσταση, η Αγγλία δεν ήταν η ισχυρότερη ευρωπαϊκή χώρα. Έγινε χάρη σ' αυτήν. Άλλωστε η εκβιομηχάνιση άλλαξε την ιεραρχία της δύναμης ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Πριν, η μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη ήταν η Γαλλία. Επειτα, ήταν η Αγγλία και την ακολούθησε η Γερμανία. Στις αρχές του 20ου αιώνα, όλες τις ευρωπαϊκές χώρες τις ξεπέρασαν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Ας στρέψουμε όμως το φακό μας στα ιστορικά φαινόμενα και ας αρχίσουμε παρατηρώντας το 17ο και το 18ο αιώνα. Τότε η πλειοψηφία των κατοίκων της Ευρώπης ζούσε στην ύπαιθρο και ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Η πλειοψηφία πάλι των αγροτών ήταν υποχρεωμένη να δίνει μέρος από τα εισοδήματά της στους κυρίους της γης και σε φόρους. Ωστόσο ήταν υποχρεωμένη να πουλά τα προϊόντα στις αγορές, να συναλλάσσεται επομένως με εμπόρους. Διπλό το όφελος. Αφενός δημιουργήθηκαν μια εμπορική τάξη, κέντρα εμπορίου, τοπικές αγορές. Αφετέρου, με τις διαδοχικές υποτιμήσεις των νομισμάτων, το εισόδημα που έμενε στους ίδιους τους παραγωγούς ήταν σιγά-σιγά μεγαλύτερο. Μεγαλύτερο εισόδημα σήμαινε πληθυσμιακή αύξηση.

Ο πληθυσμός της Αγγλίας ήταν 4 εκατομμύρια το 1600, 6 εκατομ. το 1700, 9 εκατομ. το 1800. Ανάλογες αυξήσεις πληθυσμού, ίσως με βραδύτερους ρυθμούς, σημειώθηκαν και στις άλλες χώρες της Ευρώπης. Αύξηση πληθυσμού σημαίνει επέκταση των καλλιεργειών, περισσότερο αγροτικό προϊόν και μεγαλύτερες εμπορικές

συναλλαγές. Από την αύξηση των αγροτικών προϊόντων έγινε δυνατό να συντηρείται ο πληθυσμός των πόλεων, δηλαδή ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι οι οποίοι δεν καλλιεργούσαν γη. Αυτοί μπορούσαν να επιδοθούν στη βιοτεχνία και στη μεταποίηση. Και η βιοτεχνία μπορούσε να διαθέτει ολοένα και περισσότερα προϊόντα σ' αυτόν τον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό. Από τα μέσα δηλαδή του 18ου αιώνα, η ευρωπαϊκή κοινωνία μπήκε σε μια διαδικασία αλλαγών.

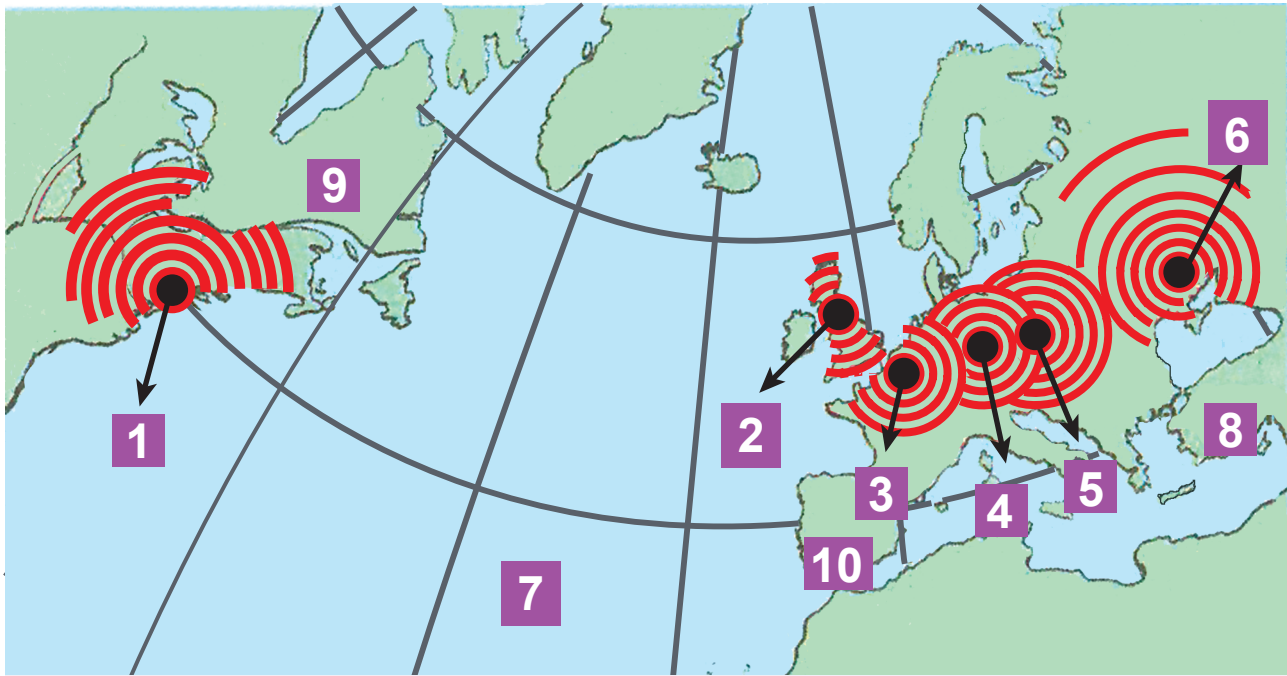
Αυτές τις αλλαγές μπορούσε να τις διακρίνει κανείς κοιτάζοντας το τοπίο. Τα μονοπάτια έγιναν δρόμοι στους οποίους ολοένα και συχνότερα έτρεχαν, σηκώνοντας σύννεφα σκόνης, άμαξες φορτωμένες με εμπορεύματα και ανθρώπους. Τα λιμάνια γέμιζαν κατάρτια και στις προκυμαίες ένα πολύβουο πλήθος πηγαινοερχόταν γεμίζοντας αποθήκες, που μόλις είχαν χτιστεί. Οι δρόμοι του εμπορίου, χερσαίοι και θαλάσσιοι, τύλιγαν την Ευρώπη. Από το Μέτσοβο ξεκινούσαν караβάνια που έφταναν ως το Δούναβη κι ακόμη πιο βόρεια ως την Οδησσό, ενώ μερικές οικογένειες έστελναν τους γιους τους στη Βιέννη και τη Βουδαπέστη για να παραλαμβάνουν τα προϊόντα και να τα διαθέτουν στις τοπικές αγορές. Ο Κοραής, από τη Σμύρνη, εμπορευόταν με το Άμστερνταμ της Ολλανδίας, όπου είχε στείλει το γιο του, Αδαμάντιο. Και δεν ήταν βέβαια ο μόνος.

Άγγλοι, Ολλανδοί, Γάλλοι έμποροι κατέκλυσαν τα λιμάνια της Μεσογείου και ταξίδεψαν ακόμη μακρύτερα. Το εμπόριο των νέων χωρών άρχισε να αποδίδει. Οι εταιρείες των Ανατολικών Ινδιών οργάνωναν το εμπόριο με την Ασία και οι αντιπρόσωποί τους έφταναν ως τη μακρινή Ινδονησία. Καράβια διέσχιζαν πια κανονικά τον Ατλαντικό και περιέπλεαν την Αφρική. Η πειρατεία

άρχιζε να γίνεται επικερδές επάγγελμα. Γενικώς το εμπόριο με τις άλλες ηπείρους άρχιζε να συσσωρεύει πλούτη στην Ευρώπη. Εμπόριο, πειρατεία και ληστεία των λαών που θεωρούνταν πρωτόγονοι ή αδύναμοι μπροστά στα όπλα των Ευρωπαίων, αποτελούσαν λίγο-πολύ μορφές μιας ενιαίας επιχείρησης.

Αλλά, αν στο υπερπόντιο εμπόριο η αυθαιρεσία και η ανασφάλεια ήταν ο κανόνας, για να ανθήσει το εμπόριο στην Ευρώπη είχε ανάγκη από ασφάλεια. Η ληστεία έπρεπε να παταχθεί. Δεν ήταν τόσο οι ληστές, όσο οι άρχοντες με τους αυθαίρετους φόρους και τις κατασχέσεις των περιουσιών, που απειλούσαν την ασφάλεια των εμπόρων και των τραπεζιτών. Έπρεπε επομένως να αναγνωρισθεί ότι η ιδιοκτησία ήταν απαραβίαστη. Ότι τα συμβόλαια μπορούσαν να έχουν ισχύ. Ότι τα δάνεια θα αποπληρώνονταν. Με λίγα λόγια, έπρεπε να δημιουργηθεί στην Ευρώπη ένα σταθερό πολιτικό πλαίσιο που θα επέτρεπε, αν όχι τη συμμετοχή στις αποφάσεις, τουλάχιστον την ελεύθερη ενασχόληση καθενός με τις επιχειρήσεις του και κυρίως την απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών. Την επιδίωξη της ατομικής ευδαιμονίας όπως υποστήριζαν οι διαφωτιστές και οι οπαδοί του Φυσικού Δικαίου.

Αυξανόμενος πληθυσμός, επέκταση του εμπορίου και των αγορών, ασφάλεια των οικονομικών δραστηριοτήτων. Αυτές ήταν οι προϋποθέσεις για τη βιομηχανική επανάσταση. Παρά τη διαφορά των πολιτικών καθεστώτων, και με διαβαθμίσεις από τη μία περιοχή στην άλλη, και τα τρία υπήρχαν στην Ευρώπη της εποχής εκείνης, τουλάχιστο στο δυτικό τμήμα της. Αλλά για να ξεκινήσει η βιομηχανική επανάσταση χρειάζονταν και άλλοι παράγοντες. Αυτούς θα αναζητήσουμε τώρα στην Αγγλία.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (Χρονολογίες κατά προσέγγιση)

- 1** ΗΠΑ 1860
- 2** ΒΡΕΤΑΝΙΑ 1770
- 3** ΒΕΛΓΙΟ 1830
- 4** ΡΟΥΡ 1860
- 5** ΣΙΛΕΣΙΑ 1860
- 6** ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΔΟΝ 1890
- 7** ΑΤΛΑΝΤΙΚΟΣ ΩΚΕΑΝΟΣ
- 8** ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
- 9** ΚΑΝΑΔΑΣ
- 10** ΙΣΠΑΝΙΑ

Φτωχές γυναίκες μαζεύουν ό,τι απομένει από το σπαρμένο σιτάρι. (Διαβάστε το ομώνυμο διήγημα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη). Μιλλέ, Σταχομαζώχτρες, 1857, Παρίσι, Μουσείο του Ορσέ.

Η πατάτα ήταν η βασική διατροφή των αγροτών. Βαν Γκογκ, Οι πατατοφάγοι (λεπτομέρεια), 1885, Συλλογή Β.Β. Βαν Γκογκ.

2. Το εργαστήριο της βιομηχανικής επανάστασης

Πραγματικά, η Αγγλία είχε επωφεληθεί περισσότερο απ' όλες τις άλλες χώρες από το διεθνές εμπόριο, το πολιτικό της καθεστώς ήταν σταθερό και δε διαταράχτηκε από επαναστάσεις μετά το 1688. Η αγροτική παραγωγή της ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη, είχε σχηματιστεί μια ενιαία αγορά, και το κοινοβούλιο είχε προβλέψει για την κατασκευή δρόμων και καναλιών που διευκόλυναν την επικοινωνία.

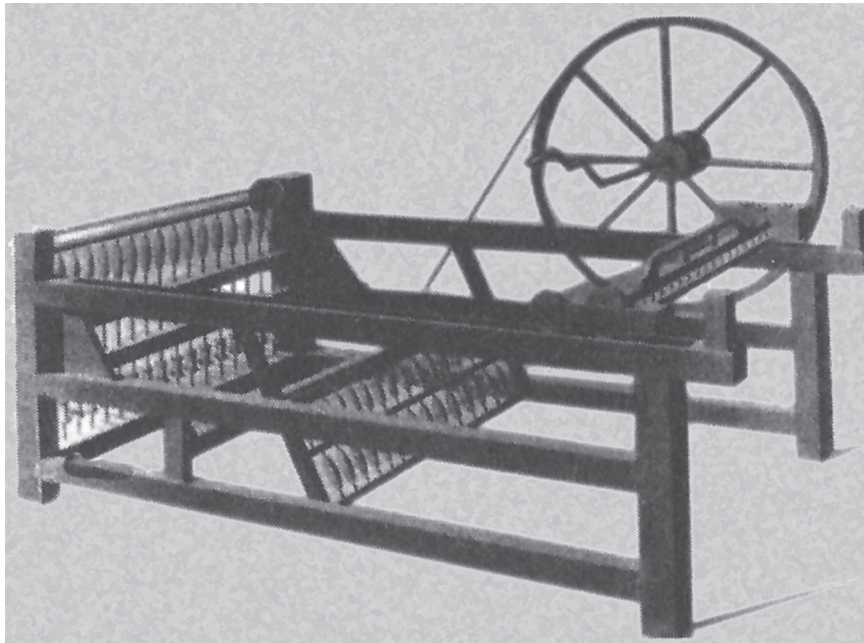
Όλα αυτά είχαν επιτρέψει την ανάπτυξη της οικοτεχνίας, δηλαδή τη μικρή βιοτεχνική παραγωγή, που ήταν εγκατεστημένη στα αγροτικά σπίτια. Οι έμποροι προμήθευαν τα νοικοκυριά με πρώτες ύλες, κυρίως με βαμβάκι, και στη συνέχεια αγόραζαν το έτοιμο προϊόν. Η αύξηση της παραγωγής σήμαινε αύξηση της ζήτησης για πρώτες ύλες, και αυτή με τη σειρά της προκάλεσε το φαινόμενο των «περιφράξεων».

Εκτεταμένες περιοχές περιφράχτηκαν από τους ιδιοκτήτες τους, κυρίως αριστοκράτες, και παραδόθηκαν στην προβατοτροφία και την παραγωγή μαλλιού. Η γεωργία και η κτηνοτροφία έπαψαν πια να είναι υπόθεση της οικογένειας και έγιναν επιχείρηση. Οι αγρότες διώχτηκαν από τη γη τους και πλήθη φτωχών κατέκλυσαν τις πόλεις. Ήταν φτωχοί, έτοιμοι να εργαστούν έστω για το μικρότερο μεροκάματο που θα τους εξασφάλιζε τη διαβίωση. Έτσι συσσωρεύτηκαν οι δύο πιο απαραίτητοι όροι για τη βιομηχανική επανάσταση: κεφάλαιο και εργατικά χέρια. Χρειαζόταν όμως και κάτι ακόμη: η τεχνολογία.

Η μεγάλη στιγμή ήλθε στα 1764, όταν επινοήθηκε από κάποιον μηχανικό η πρώτη κλωστική μηχανή, η «Κλώστρια Τζένη». Αξίζει το όνομα του μηχανικού αυτού να μείνει στην ιστορία, δίπλα στους μεγάλους φιλόσοφους και καλλιτέχνες: Τζέιμς Χαργκρέιβς. Αφού έγινε η αρχή, η μια μηχανή έφερε την άλλη, και στο τέλος του αιώνα, δηλαδή μετά τριάντα πέντε χρόνια, μια κλωστική μηχανή μπορούσε να παράγει μια ποσότητα τριακόσιες φορές μεγαλύτερη από ό,τι ένας χειροκίνητος αργαλειός.

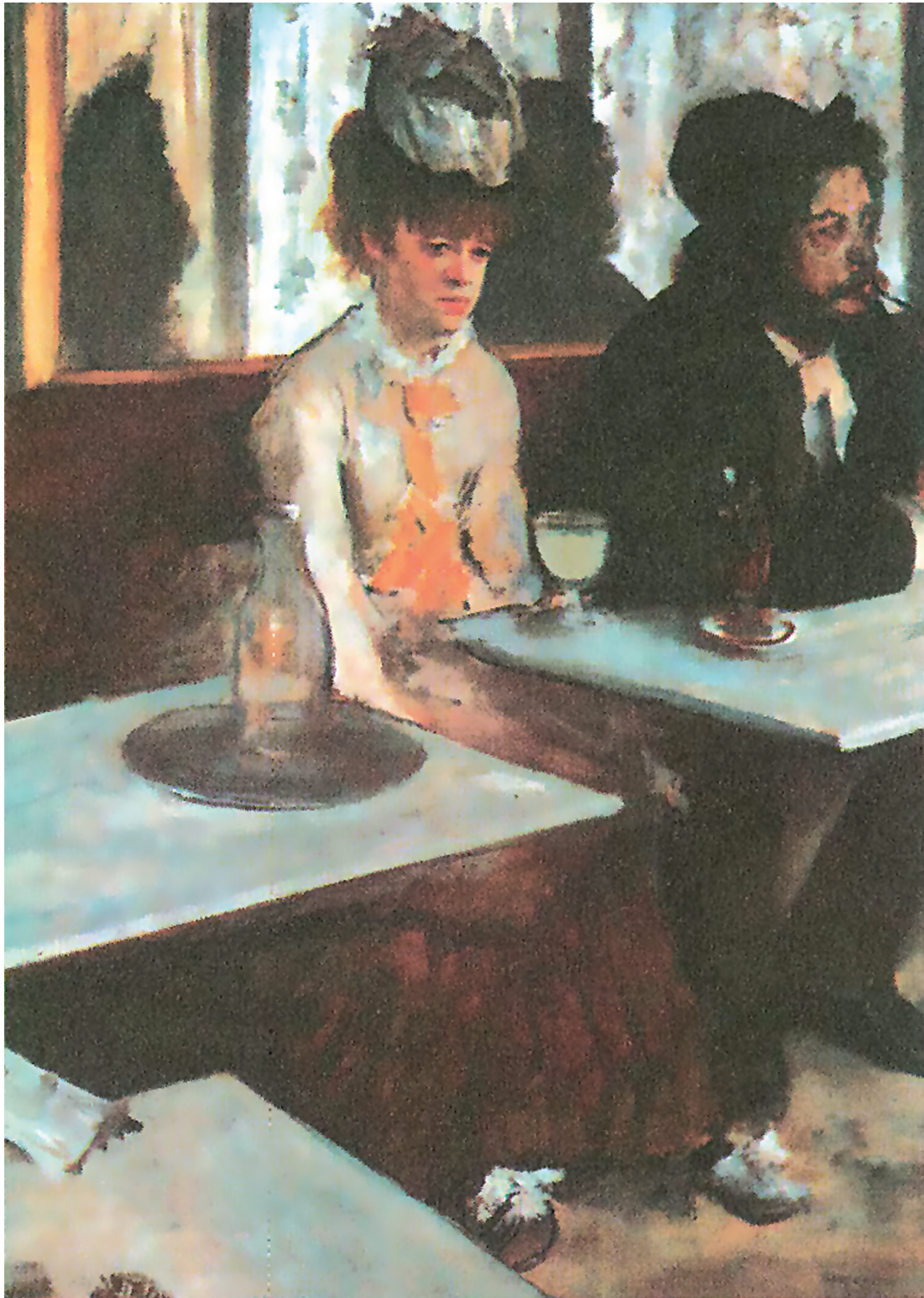

Στην οικογενειακή αυτή επιχείρηση, ένας εξετάζει δείγματα μπαμπακιού, άλλος διαβάζει την εφημερίδα ενώ ο ταμίας ελέγχει τους λογαριασμούς. Οι αγοραστές όρθιοι συζητούν. Ντεγκά, Η αγορά μπαμπακιού στη Νέα Ορλεάνη, 1873, Πω, Πυρηναία, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Κλώστρια Τζέννου, η περίφημη μηχανή

Αυτή η τρομακτική αύξηση της ποσότητας στο διάστημα μιας μόνο γενιάς είχε σωρευτικές επιπτώσεις. Η ζήτηση αυξήθηκε και η τιμή του προϊόντος έπεσε. Η Αγγλία έγινε η πρώτη εξαγωγική χώρα στον κόσμο και τα προϊόντα της κατέκλυσαν την Ευρώπη. Αλλά η πτώση της τιμής είχε σημαντικές επιπτώσεις για την οικοτεχνία που δεν μπορούσε πλέον να αντεπεξέλθει στον ανταγωνισμό. Ένα νέο κύμα άνεργων ανθρώπων μετανάστευσε στις πόλεις. Άνεργοι όμως με δεξιότητα στο χειρισμό των μηχανών, και επινοητικότητα στη δημιουργία νέων. Αυτοί ήταν οι αφανείς ήρωες της βιομηχανικής επανάστασης. Τώρα τα πάντα ήταν έτοιμα για ένα ακόμη βήμα. Τη δημιουργία εργοστασίων. Τι θα ήταν η Ευρώπη χωρίς τα εργοστάσιά της;

Το αψέντι, ένα φτηνό ποτό, ήταν συχνά η μόνη παραγο-
ριά για τους φτωχούς των πόλεων. Ντεγκά, Το αψέντι,
1876, Παρίσι, Λούβρο.

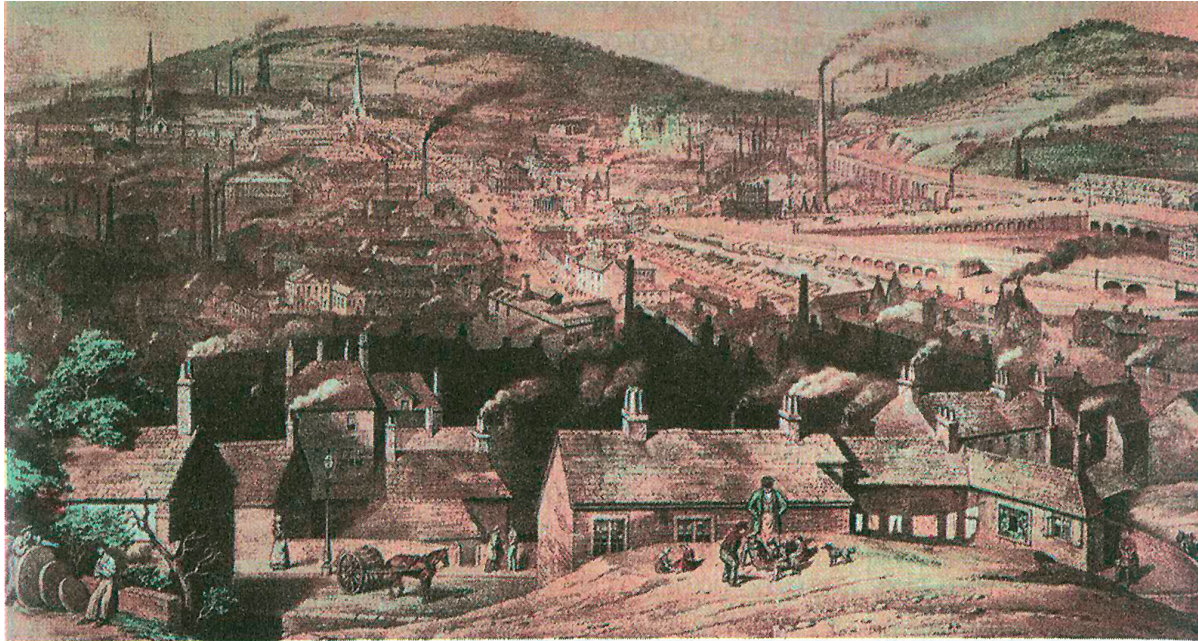
Αλλά τα εργοστάσια χρειάζονταν πρώτο: ανθρώπους με ριψοκίνδυνο και επιχειρηματικό πνεύμα, δεύτερο: πιστώσεις και δάνεια για να χτιστούν, τρίτο, εργάτες και τέταρτο: κινητήρια δύναμη. Ποιος θα κινούσε τα νέα μηχανήματα; Τα πρώτα τρία τα διέθετε η Αγγλία σε επάρκεια. Ο πουριτανισμός και η θρησκευτική Μεταρρύθμιση είχαν δημιουργήσει αυτόν τον επιχειρηματικό τύπο ανθρώπου που ήταν αυτόνομος, τολμηρός και ήξερε να εξοικονομεί το χρόνο του και τα αγαθά του, να αξιοποιεί το ταλέντο του. Κεφάλαια και τραπεζίτες υπήρχαν, γιατί το χρήμα κυκλοφορούσε και γιατί η έννοια της συμμετοχικής επιχείρησης, και τα κέρδη βέβαια που απέρρεαν από αυτήν, είχαν αρχίσει να κερδίζουν τις ψυχές των ανθρώπων. Οι εργάτες, με προπομπό τα φτωχά ανήλικα παιδιά, στρατολογήθηκαν θέλοντας και μη. Το τέταρτο, η κινητήρια δύναμη ήλθε πάνω στην ώρα. Μια άλλη σπουδαία προσωπικότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ο Βατ, επινόησε και κατασκεύασε την πρώτη ατμομηχανή το 1763. Βέβαια ατμομηχανή είχε κατασκευάσει στην Αρχαιότητα και ο Αρχιμήδης. Αλλά οι Αρχαίοι δεν είχαν αντιληφθεί ότι μπορούσαν να θέσουν τον ατμό στην υπηρεσία της παραγωγής. Τους αρκούσαν οι δούλοι.

Η ατμομηχανή έδωσε τρομακτική ώθηση στην παραγωγή. Ο Προμηθέας της βιομηχανικής επανάστασης έσπασε τις αλυσίδες του κι άρχισε να μεταμορφώνει τον κόσμο. Η ατμομηχανή χρειαζόταν νέα μέταλλα, πιο ανθεκτικά. Επινοήθηκε και κατασκευάστηκε το ατσάλι, ο χάλυβας. Με τα νέα μέταλλα κατασκευάζονταν ανθεκτικότερες μηχανές αλλά και γέφυρες και σιδηρογραμμές. Για την τήξη τους χρειάζονταν ορυκτά με πολύ μεγαλύτερη θερμαντική αξία. Η Αγγλία διέθετε πλούσια ορυχεία

και δεκάδες χιλιάδες εργάτες, που θυσιάστηκαν εκεί. Και αν τα εργοστάσια ζητούσαν ολοένα και περισσότερες μηχανές, χρειάζονταν άλλα εργοστάσια για να τις κατασκευάσουν.

Γεννήθηκε η βαριά βιομηχανία, με τις ψηλές καμινάδες να συναγωνίζονται τα καμπαναριά των γοθθικών ναών, με χιλιάδες εργάτες να μπαίνουν στα εργοστάσια την αυγή και να βγαίνουν κυρτοί το βράδυ, με στρατηγούς-επιχειρηματίες, που αναζητούσαν νέες αγορές, άλλα κεφάλαια, νέες εφευρέσεις. Ακόμη και το τοπίο άλλαξε. Οι καπνοί σκίασαν τον ήλιο και δημιούργησαν ένα πνιγηρό νέφος στις βιομηχανικές περιοχές, τα δένδρα έχασαν το φύλλωμά τους και η γη μαύρισε. Οι εξελίξεις στη μία βιομηχανία δημιουργούσαν αλλαγές στις άλλες. Τίποτε δεν μπορούσε να αντισταθεί στη νέα θύελλα.

Σε διάστημα τριών γενεών από την αρχή της βιομηχανικής επανάστασης τίποτε δε θύμιζε την παλιά Αγγλία. Στη νέα εποχή οι αλλαγές ήταν ραγδαίες. Η παλιά σταθερότητα είχε εκλείψει. Βιομηχανίες νέες δημιουργούνταν και άλλες έκλειναν. Οι άνθρωποι ήταν έτοιμοι να τις ακολουθήσουν μεταναστεύοντας από τη μια περιοχή στην άλλη, αλλάζοντας το ένα επάγγελμα με το άλλο. Το ίδιο και τα κεφάλαια. Όρος για να διατηρηθούν και να αυξηθούν ήταν η συνεχής κίνησή τους. Στο νέο κόσμο ο ανταγωνισμός ήταν σκληρός. Επιβίωνε ο ικανότερος. Δεν είναι τυχαίο ότι μέσα στο περιβάλλον αυτό ο Δαρβίνος διατύπωσε τη θεωρία του για την εξέλιξη των ειδών, σύμφωνα με την οποία επιβιώνουν τα καλύτερα προικισμένα είδη, εκείνα που κατάφερναν να προσαρμοστούν στις αλλαγές. Η θεωρία της βιολογικής εξέλιξης αποτύπωνε αυτή τη νέα κοινωνική κατάσταση.

Η πόλη Σέφηντ της Μεγάλης Βρετανίας, βιομηχανικό κέντρο του 19ου αιώνα.

Η παιδική εργασία στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα

«Πού πάνε όλα αυτά τα παιδιά, που ανάμεσά τους κανένα δε γελά; Αυτές οι γλυκές, σκεφτικές υπάρξεις που ο πυρετός αδυνατίζει; Αυτά τα κορίτσια των οχτώ χρόνων που περπατούν μόνα τους; Δουλεύουν δεκαπέντε ώρες κάτω από τις μυλόπετρες κάνοντας από την αυγή ως το βράδυ αδιάκοπα την ίδια κίνηση. Στην ίδια φυλακή την ίδια κίνηση. Σκυμμένα πάνω από μια σκοτεινή μηχανή, το αποτρόπαιο τέρας, που καταβροχθίζει τα πάντα μέσα στο σκοτάδι. Αθώοι σε κάτεργο, άγγελοι στην κόλαση. Δουλεύουν. Όλα είναι μπρούντζος, όλα είναι σίδηρο. Ποτέ δε σταματούν, ποτέ δεν παίζουν. Κι είναι τόσο ωχρά! Στάχτη πάνω στα μάγουλά τους. Πριν ξημερώσει, είναι ήδη εκεί. Δεν καταλαβαίνουν τη μοίρα τους, κρίμα! Δες τι μας κάνουν οι άνθρωποι.

Ω, άθλια σκλαβιά φορτωμένη στο παιδί. Ραχιτισμός! Δουλειά [...] που καταστρέφει αυτό που δημιούργησε ο Θεός, που σκοτώνει χωρίς λόγο την ομορφιά στο μέτωπο, τη φλόγα στην καρδιά και που θα έκανε στα σίγουρα από τον Απόλλωνα έναν καμπούρη, από το Βολταίρο ένα χαζό! Άθλια εργασία που κλέβει τα πιο γλυκά χρόνια, που δημιουργεί από τη μια πλούσιους κι από την άλλη τη μιζέρια, που χρησιμοποιεί ένα παιδί σαν εργαλείο! Πρόοδος που αναρωτιόμαστε: – Πού πάει; – Τι θέλει;».

Βίκτωρ Ουγκό, «Μελαγχολία», Στοχασμοί

3. Η εκβιομηχάνιση επεκτείνεται

Δε θα αργούσε να σημάνει η ώρα της βιομηχανικής επανάστασης και για την ηπειρωτική Ευρώπη. Βέβαια καθυστέρησε. Είναι παράξενο, αλλά οι επαναστάσεις, παρά το γεγονός ότι γκρέμισαν τον παλιό κόσμο, δεν είχαν ανοίξει ακόμη το δρόμο για τον καινούργιο. Αυτοί που επωφελήθηκαν, οι αγρότες, παίρνοντας τη γη, σχημάτισαν μικρές ιδιοκτησίες και κατανάλωναν το πλεόνασμα. Απέφυγαν βέβαια την εξαθλίωση. Αλλά ούτε εργατικά χέρια υπήρχαν τόσο διαθέσιμα όσο στην Αγγλία ούτε τόσα κεφάλαια για να υποκινήσουν σε εκτεταμένη κλίμακα ζήτηση. Οι πόλεμοι είχαν έξοδα. Και από τις δαπάνες του πολέμου κέρδιζαν όχι τόσο οι επιχειρηματίες της ηπειρωτικής Ευρώπης, όσο οι ομότεχνοί τους πέρα από τη Μάγχη.

Πίνακας Η Τεχνική πρόοδος στις θαλάσσιες μεταφορές και η δραστική μείωση του χρόνου των ταξιδιών			
Χρονο-λογία	Ταξίδι	Απαιτούμενος χρόνος	Τρόπος κίνησης
1819	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	30 ημέρες	Πανιά - ατμός
1838	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	17 ημέρες	Ατμός
1840	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	14 ημέρες	Έλικες
1860	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	9 ημέρες	Σιδερένιο σκάφος

Η Γερμανία ήταν κατακερματισμένη σε πλήθος κρατίδια, που δεν επέτρεπαν το σχηματισμό μιας ενιαίας μεγάλης αγοράς. Δρόμοι δεν υπήρχαν, όπως στην Αγγλία. Παρ' όλα αυτά, μετά το 1830 άρχισαν και στην Ευρώπη να καίνε οι φλόγες των υφικαμίνων. Στη βόρεια Γαλλία, το Βέλγιο και την Ολλανδία, την κοιλάδα του Ρουρ στη Γερμανία, την περιοχή της Λυών και της Μασσαλίας, το Τουρίνο και το Μιλάνο, άρχισαν να ξεφυτρώνουν η μία μετά την άλλη οι υψηλές καμινάδες των εργοστασίων. Βέβαια στην υπόλοιπη Ευρώπη το μέγεθος των εργοστασίων ήταν ακόμη μικρότερο συγκριτικά με την

Αγγλία. Προτεραιότητα είχαν τα είδη πολυτελείας και η μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων, όπως η σαπυνοποιία και η οινοποιία. Η υφαντουργία ήταν, βέβαια, παρά τον αγγλικό ανταγωνισμό, ένας από τους πρώτους κλάδους της εκβιομηχάνισης. Τη μεγάλη ώθηση όμως θα την έδιναν οι σιδηρόδρομοι. Ενώ όμως στην Αγγλία ο σιδηρόδρομος ήταν υπόθεση της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας, στην Ευρώπη ήταν υπόθεση του κράτους. Γενικότερα, ενώ στην Αγγλία ήταν οι ιδιώτες που δημιούργησαν το νέο έπος της βιομηχανικής επανάστασης, στην ηπειρωτική Ευρώπη ήταν μια κοινή επιχείρηση κράτους και ιδιωτών. Ενώ στην Αγγλία είχε ένα χαρακτήρα αυτοσχέδιο, οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι είχαν την ευκαιρία να αντιγράψουν το μοντέλο και να το εφαρμόσουν. Στην ηπειρωτική Ευρώπη το κράτος έπαιξε ευρύτερο ρόλο στο σχεδιάσμα και την προώθηση της βιομηχανικής επανάστασης.

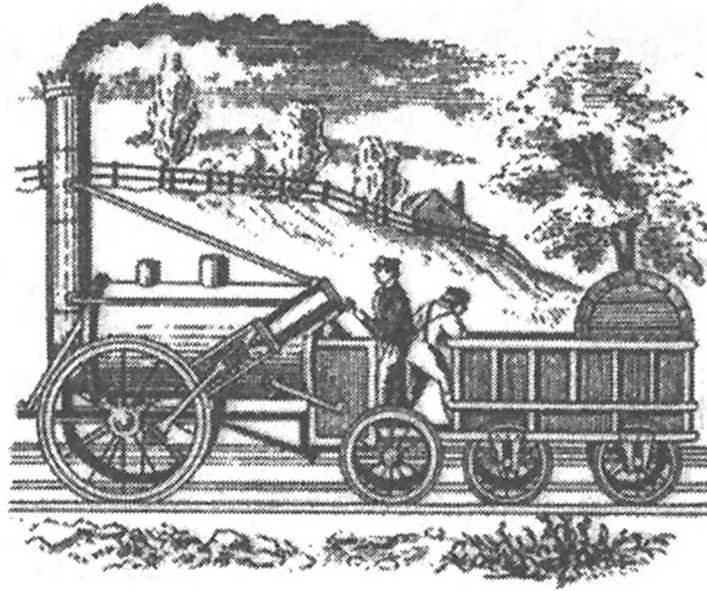
Ο πρώτος σιδηρόδρομος κατασκευάστηκε στη βόρεια Αγγλία το 1825. Εκείνα τα χρόνια ο Στήβενσον κατασκεύασε την πρώτη ατμάμαξα, που δρομολογήθηκε στη γραμμή Λίβερπουλ-Μάντσεστερ. Πριν καλά-καλά λειτουργήσει ο σιδηρόδρομος αυτός, καταστρώθηκαν σχέδια επέκτασής του σ' όλη την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Η επέκταση ήταν ταχύτατη. Ενώ στα 1830 είχαν στρωθεί μόνο μερικές δεκάδες χιλιομέτρων, στα 1840 υπήρχαν πάνω από 7.200 χιλιόμετρα, και στα 1850 πάνω από 37.000 χιλιόμετρα. Ένας από τους κατασκευαστές σιδηροδρόμων, ο Μπράσσεϋ, κατασκεύασε σιδηροδρόμους στην Ιταλία, τον Καναδά, την Αργεντινή, την Ινδία και την Αυστραλία. Στο διάστημα ενός αιώνα, η Ευρώπη απέκτησε ένα σιδηροδρομικό δίκτυο, που αποτέλεσε τα νεύρα της νέας κοινωνίας. Αυτό το δίκτυο

επεκτάθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις. Έφτασε ως την Κωνσταντινούπολη κι από κει ως τη Βαγδάτη. Άλλο δίκτυο διέσχισε την απέραντη Σιβηρία, για να φτάσει ως τον Ειρηνικό ωκεανό.

Κανένα άλλο ανθρώπινο έργο στο παρελθόν δεν μπορούσε να συγκριθεί, έως την εποχή εκείνη, με το έπος των σιδηροδρόμων. Οι σιδηρόδρομοι και παράλληλα με αυτούς τα ατμόπλοια, που κατασκευάστηκαν την ίδια εποχή, εξασφάλιζαν γρήγορη μεταφορά και φτηνές τιμές πρώτων υλών και προϊόντων. Αυτές με τη σειρά τους γρηγορότερη κίνηση του κεφαλαίου. Επομένως περισσότερα κέρδη. Τα κέρδη επενδύονταν σε νέες επεκτάσεις των σιδηροδρόμων, σε νέα εργοστάσια κατασκευής σιδηρογραμμών και ατμομηχανών, βαγονιών, σε νέα ναυπηγεία, σε διώρυγες, κατασκευές κλπ. Ολόκληρα κράτη, όπως η μικρή Ελλάδα τον καιρό του Τρικούπη, καταχρεώνονταν για να αποκτήσουν μια-δυο σιδηροδρομικές αρτηρίες. Οι νέες επεκτάσεις του σιδηροδρομου σήμαιναν ότι νέες περιοχές του κόσμου άνοιγαν στην αγορά και έμπαιναν στο στρόβιλο της νέας οικονομικής κίνησης.

Το 1831 τρένο μεταφέρει ζώα στη βρετανική ενδοχώρα.

Η μηχανή του Στήβενσον.

Ο αθηναϊκός σιδηρόδρομος κατευθύνεται από το Θησείο στον Πειραιά. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Οι άνθρωποι και τα προϊόντα ταξίδευαν και μετακινούνταν. Η αγορά και η βιομηχανία της Ευρώπης ξανοίγονταν στον κόσμο. Ο κόσμος άρχισε να αναπνέει με κοινό ρυθμό. Ο φόβος από τις οικονομικές κρίσεις αντικατέστησε τον παλιό φόβο από λιμούς, λοιμούς, καταποντισμούς. Η καταστροφή της ινδικής υφαντουργίας από τον αγγλικό ανταγωνισμό στοίχισε αλλεπάλληλους λιμούς σ' αυτή τη χώρα. Η δίψα της οικονομίας για ορυκτά και πρώτες ύλες στην Αφρική μετέτρεψε ολόκληρους λαούς σε σκλάβους. Σ' όλη την Ευρώπη οι αγρότες αναγκάζονταν από την οικονομική εξέλιξη να εγκαταλείπουν τα χωριά τους κατά χιλιάδες και να γίνονται εργάτες στις πόλεις. Γερμανοί από το ανατολικό μέρος της χώρας μετανάστευαν στο δυτικό. Ιταλοί από το Νότο μετανάστευαν στο Βορρά. Ευρωπαίοι μετανάστευαν στην Αμερική.

Η βιομηχανική επανάσταση και η νέα οικονομική οργάνωση του κόσμου, που άλλοι την ονόμαζαν οικονομία της ελεύθερης αγοράς κι άλλοι καπιταλισμό, ξεκίνησαν από την Ευρώπη κι άλλαξαν τον πλανήτη. Θα ακολουθούσαν και άλλες επαναστάσεις. Η επανάσταση της τεχνολογίας και της επιστήμης. Η επανάσταση των τηλεπικοινωνιών, του τηλεγράφου και του τηλεφώνου. Του αυτοκινήτου και του αεροπλάνου. Ξαφνικά, μέσα σε διάστημα τριών γενεών από τις αρχές του 19ου αιώνα, η Ευρώπη έγινε όχι μόνο μια ενιαία ήπειρος, αλλά άρχισε κιόλας να φαίνεται μικρή, καθώς τη σκυτάλη της βιομηχανικής ανάπτυξης την πήρε η Βόρεια Αμερική, και στην Ανατολή εμφανίστηκε το άστρο της Ιαπωνίας.

Αλλάζοντας ο καπιταλισμός τον κόσμο, μεταμόρφωσε την Ευρώπη από την οποία ξεκίνησε. Πρώτα-πρώτα δημιουργήθηκαν όμοιοι θεσμοί σχεδόν σε όλη την ήπειρο. Η επιχείρηση, η τράπεζα, το χρηματιστήριο, οι ασφαλιστικές εταιρείες, τα χρεώγραφα και οι μετοχές, η αγορά. Έστω και αν δεν ήξερε ο ένας τη γλώσσα του άλλου, οι επιχειρηματίες, οι έμποροι, οι μηχανικοί, οι τραπεζίτες μπορούσαν να συνεννοηθούν μεταξύ τους, γιατί μιλούσαν για τα ίδια πράγματα, που λίγο-πολύ λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο. Η γλώσσα της αγοράς, της επιχείρησης, της τεχνολογίας και της βιομηχανίας ήταν κοινή. Η εκμάθηση των ξένων γλωσσών θα ακολουθούσε. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι η γλώσσα της αγοράς ήταν κοινή όχι μόνο ανάμεσα στους Ευρωπαίους αλλά και έξω από την Ευρώπη. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν μπορούσε να είναι ένας κλειστός πολιτισμός. Ήταν ένας δυναμικός πολιτισμός, που ανοιγόταν προς τα έξω. Ήταν ο πολιτισμός της νέας εποχής. Της νεοτερικότητας.

Παρά το γεγονός όμως ότι η πραγματικότητα της νέας οικονομίας και οι μεταμορφώσεις της κοινωνίας που προκάλεσε έκαναν χειροπιαστή την ενότητα του ευρωπαϊκού χώρου, μεγάλες αντιθέσεις ακόμη διαιρούσαν τους ευρωπαϊκούς λαούς. Και πρώτα-πρώτα ο οικονομικός ανταγωνισμός. Η Γερμανία αναπτύχθηκε μετά το 1870 σε μια μεγάλη δύναμη. Τεράστιοι οικονομικοί οργανισμοί ένωναν το τραπεζικό με το βιομηχανικό κεφάλαιο και οι μεγάλες βιομηχανίες σχημάτιζαν καρτέλ και μονοπώλια. Για να προστατευθεί από τον ανταγωνισμό της Αγγλίας, η Γερμανία έκλεισε τα σύνορά της στα προϊόντα της με υψηλούς δασμούς. Επιδόθηκε κι αυτή στο κυνήγι αγορών έξω από την Ευρώπη.

Τη μιμήθηκαν και οι άλλες χώρες. Τα δασμολογικά τείχη έγιναν πολιτικά τείχη και ο οικονομικός ανταγωνισμός εξελίχτηκε σε στρατιωτικό ανταγωνισμό. Παρά τη δύναμη της οικονομίας να ομογενοποιήσει την ευρωπαϊκή ήπειρο, ακόμη τη χώριζαν βαθιές αντιθέσεις.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Στο βιβλίο σας υπάρχει η φράση «Οι δρόμοι του εμπορίου, χερσαίοι και θαλάσσιοι, τύλιγαν την Ευρώπη».

Φανταστείτε το επικοινωνιακό δίκτυο της εποχής αντιστοιχίζοντας τις λέξεις της πρώτης με αυτές της δεύτερης στήλης.

Μέτσοβο

Άμστερνταμ

Οδησσός

Μασσαλία

Δούναβης

Κωνσταντινούπολη

Σμύρνη

Βιέννη

Βουδαπέστη

Βενετία

Μόσχα

Βουκουρέστι

2. Πώς συνδέεται η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση και ειδικότερα ο πουριτανισμός με τον καπιταλισμό και τη βιομηχανική Επανάσταση;

3. Συμπληρώστε:

Εφευρέτης	Εφεύρεση	Χρόνος
Χαργκρέιβς
.....	ατμομηχανή
.....	1825

4. Με ποιους τρόπους συνέβαλε η Βιομηχανική Επανάσταση στην ενοποίηση του ευρωπαϊκού κόσμου;

Κεφάλαιο Τρίτο: Η Ευρώπη των Εθνών

1. Η αρχή των εθνοτήτων

«Κάθε έθνος ένα κράτος». «Μόνο ένα κράτος για ολόκληρο το έθνος». Στις φράσεις αυτές του Ματσίνι μπορεί να συνοψισθεί η «αρχή των εθνοτήτων». Από το 19ο αιώνα έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η «αρχή» αυτή είχε καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση του πολιτικού χάρτη της Ευρώπης όπως, περίπου, τον γνωρίζουμε σήμερα. Εκατομμύρια άνθρωποι σ' αυτό το διάστημα άλλαξαν υπηκοότητα. Μερικοί ήταν ανάγκη να αλλάξουν και τόπο, άλλοι όχι. Δεκάδες κράτη, μικρά ή μεγάλα, διαλύθηκαν και άλλα σχηματίστηκαν στη θέση τους. Οι υπήκοοι, που όφειλαν υποταγή στους ηγεμόνες τους, έγιναν πολίτες που όφειλαν αφοσίωση στο έθνος τους. Το αίσθημα του πατριωτισμού καλλιεργήθηκε από το σχολείο, τη μουσική, τη λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες. Καινούριες γιορτές καθιερώθηκαν, οι εθνικές. Καινούργια σύμβολα, οι σημαίες.

Το ελληνικό εθνικό κράτος ήταν από τα πρώτα που δημιουργήθηκαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση και εξέφραζε το νέο πνεύμα. Ακολούθησε το Βέλγιο (το 1830). Το 1848 επαναστάσεις ξέσπασαν στις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις με αίτημα διπλό: δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις και εθνική ανεξαρτησία (όπου δεν υπήρχε). Ακολούθησε η ενοποίηση της Ιταλίας το 1861, της Γερμανίας ως το 1871. Δυο μεγάλες αυτοκρατορίες διαλύθηκαν: η αυτοκρατορία των Αψβούργων και η Οθωμανική αυτοκρατορία μέσα από διαδικασίες που ολοκληρώθηκαν ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τη θέση τους πήραν η Ουγγαρία, η Τσεχοσλοβακία, η Ρουμανία, η Γιουγκοσλαβία,

η Βουλγαρία, η Αλβανία, η Ελλάδα. Από τη Ρωσία αποσπάστηκαν η Πολωνία, η Εσθονία, η Λεττονία και η Λιθουανία. Η Νορβηγία αποσπάστηκε από τη Σουηδία.

Αλλά και οι παλιές χώρες όπως η Γαλλία, η Ισπανία, η Βρετανία μετατράπηκαν σε εθνικά κράτη. Το βρετανικό παράδειγμα είναι εύγλωττο για τους μετασχηματισμούς αυτούς. Το Ηνωμένο Βασίλειο, όπως είναι το επίσημο όνομα της Μεγάλης Βρετανίας, δημιουργήθηκε το 1707, χωρίς ωστόσο να έχει ήδη δημιουργηθεί ακόμη βρετανικό έθνος. Έως την εποχή αυτή υπήρχε η διάκριση σε Άγγλους, Σκωτσέζους, Ουαλλούς και Ιρλανδούς. Όλοι αυτοί έγιναν Βρετανοί, εκτός από τους Ιρλανδούς. Ο πρώτος παράγοντας αυτής της μεταμόρφωσης ήταν ο παιδαγωγικός ρόλος που έπαιξε το κράτος, με τα σχολεία και τους υπαλλήλους του, που επέβαλαν τη χρήση μιας γλώσσας με ενιαίους κανόνες και προφορά (τα «κανονικά αγγλικά») καθώς επίσης και αρχές συμπεριφοράς. Η βαθμιαία διαμόρφωση της κυρίαρχης αγγλικής κουλτούρας, μέσω κυρίως της πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής, και η επιβολή της, ήταν ο δεύτερος παράγοντας. Τέλος, τα συμφέροντα όλων από τη μεγάλη και πλούσια Βρετανική αυτοκρατορία ήταν ο τρίτος. Έτσι σιγά-σιγά εμπεδώθηκε μια κοινή βρετανική εθνική ταυτότητα.

Ανάλογες διαδικασίες παρατηρούμε και στην Ιταλία. Ο Βενετσιάνος έπαψε να έχει διαφορές από το Γενουάτη. Οι μακροχρόνιοι πόλεμοι μεταξύ τους ξεχάστηκαν και το κοινό συμφέρον αποδείχτηκε μεγαλύτερο. Έμαθαν όλοι την ιταλική γλώσσα, που αρχικά ήταν η γλώσσα της Φλωρεντίας, αποδέχτηκαν τη διοίκησή τους από τη γραφειοκρατία και τους στρατηγούς του Πιεμόντε, συναλλάσσονταν με τους τραπεζίτες του Μιλάνου, και όλοι μαζί αναγνώριζαν ως πρωτεύουσά τους τη Ρώμη, που ως τότε ήταν η

ιερή πόλη όλων των καθολικών του κόσμου. «Αφού φτιάξαμε την Ιταλία, τώρα πρέπει να φτιάξουμε και τους Ιταλούς», έγραφε ένας Ιταλός πολιτικός.

Στη Γαλλία πάλι οι αγρότες, παρά τη συμμετοχή τους στους πολέμους της Γαλλικής Επανάστασης, άργησαν πολύ, ως τα τέλη του 19ου αιώνα, να θεωρήσουν τον εαυτό τους Γάλλο. Παρόμοιες διαδικασίες μπορούμε να παρατηρήσουμε σε πολλές χώρες της Ευρώπης. Αυτή η διαδικασία περιγράφεται από τους ιστορικούς ως «εθνικοποίηση των μαζών» και ήταν αποτέλεσμα κυρίως του 19ου αιώνα, αλλά συνεχίστηκε και στον 20ο αιώνα στην ανατολική Ευρώπη.

Σκηνή από την εκτέλεση Ισπανών πατριωτών, που ξεσηκώθηκαν εναντίον των γαλλικών στρατευμάτων το 1808. Γκόγια, Οι τουφεκισμοί της 3ης Μαΐου (λεπτομέρεια), 1814, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο.

Φανταστική σκηνή, εμπνευσμένη από τον ελληνικό αγώνα. Η παρουσία θρησκευτικών και στρατιωτικών αρχηγών, ο κοινός όρκος στον αγώνα και η ευλογία της σημαίας αποτελούν μαρτυρίες της συμμετοχής σε μια κοινή, εθνική ταυτότητα. Βρυζάκη, Η κήρυξη της Επανάστασης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

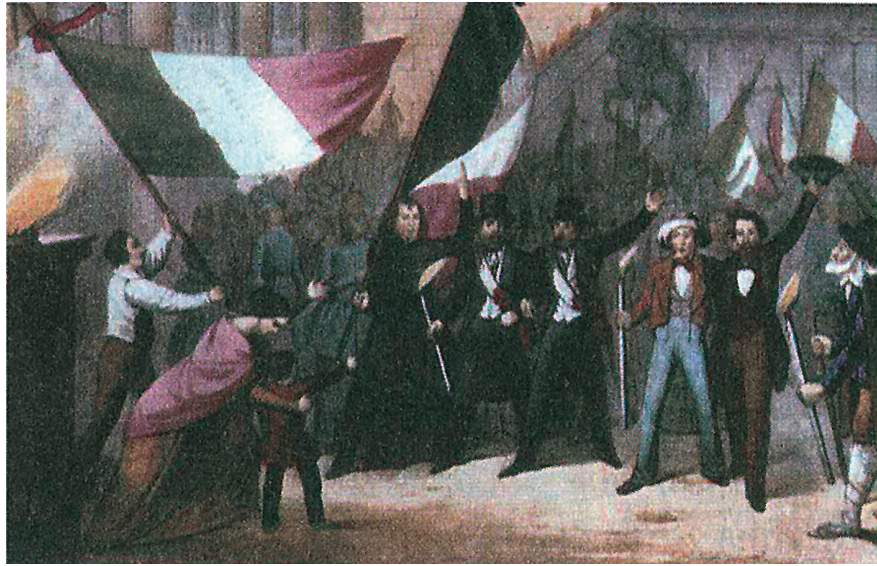

Οι μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού κράτους του 1856 δεν είναι αρκετές για τους υπηκόους, που έχουν αρχίσει να διεκδικούν την εθνική τους ανεξαρτησία. Σε αυτή τη λαϊκή λιθογραφία, η προσωποποιημένη Βουλγαρία διεκδικεί την εθνική αυτονομία της.

Σπάνια καρτ ποστάλ που δείχνει παρέλαση να διασχίζει την οδό Ερμου, τον επίσημο δρόμο της Αθήνας.

2. Η εθνική συνείδηση

Ιταλοί πατριώτες υποστηρίζουν το Ματσίνι και ζητούν την ανακήρυξη της Ιταλικής Δημοκρατίας το 1849.

Οι Πολωνοί ξεσηκώνονται εναντίον της Ρωσίας.

Οι συγκοινωνίες και η πύκνωση των συναλλαγών, η διάλυση των παλιών κλειστών κοινωνικών τάξεων, η ευκολότερη και μαζικότερη μετανάστευση από το χωριό στην πόλη και από τη μια περιοχή στην άλλη, η δημιουργία ενιαίου σχολικού συστήματος και η υποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση, οι εφημερίδες και το τυπωμένο βιβλίο, η στρατολογία, οι εθνικές γιορτές και παρελάσεις, η ανακάλυψη και η προβολή του ένδοξου παρελθόντος, η δημιουργία εθνικής λογοτεχνίας, θεάτρου και μουσικής, όλα αυτά, και άλλα ακόμη, ήταν παράγοντες που διαμόρφωσαν την εθνική συνείδηση στην Ευρώπη.

Η εθνική συνείδηση ήταν ένας νέος δεσμός συνοχής ανάμεσα στους πολίτες. Αντικατέστησε τους δεσμούς εκείνους (π.χ. θρησκευτικούς) που είχαν διαλυθεί με την είσοδο στη νέα εποχή. Τα αυτόνομα άτομα που δημιούργησε ο Διαφωτισμός, το νέο επιστημονικό πνεύμα και η ελεύθερη αγορά συνδέθηκαν ως οργανικά μέλη της ίδιας κοινότητας. Στην έννοια του έθνους βρήκαν ένα αίσθημα αλληλεγγύης. Οι Ευρωπαίοι του 19ου αιώνα ήταν πρώτα απ' όλα Άγγλοι, Γάλλοι, Έλληνες, Ιταλοί, Γερμανοί, κτλ. κι ύστερα καθολικοί, προτεστάντες ή ορθόδοξοι. Αυτό φάνηκε και στους πολέμους. Οι καθολικοί Ιταλοί πολέμησαν εναντίον των επίσης καθολικών Αυστριακών το 1859 και το 1866. Οι Γάλλοι προτεστάντες πολέμησαν μαζί με τους καθολικούς συμπατριώτες τους εναντίον των Γερμανών προτεστάντων το 1871 και οι Έλληνες ορθόδοξοι πολέμησαν εναντίον των ορθόδοξων Βουλγάρων το 1913.

Η προτεραιότητα του εθνικού αισθήματος απέναντι στο θρησκευτικό δε σήμαινε καθόλου βέβαια ότι το αντι-

καθιστούσε. Υπήρχαν μάλιστα λαοί, οι οποίοι ταύτιζαν τα δύο. Οι Ιρλανδοί ταυτίζονταν με τον καθολικισμό τους εναντίον των Άγγλων προτεσταντών. Οι Πολωνοί επίσης ταυτίζονταν με τον καθολικισμό εναντίον των ορθόδοξων Ρώσων. Οι Έλληνες ταυτίζονταν με την θρησκεία τους εναντίον των μουσουλμάνων Τούρκων. Ωστόσο, στη νέα εποχή των εθνοτήτων προτεραιότητα είχε το πατριωτικό αίσθημα σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο, είτε αυτό πήγαζε από το γενέθλιο τόπο καταγωγής, από την πολιτική παράταξη που συμπαθούσε καθένας είτε από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Βέβαια το αίσθημα αυτό δεν το συμμερίζονταν στον ίδιο βαθμό όλες οι κοινωνικές ομάδες. Αρχικά ήταν πιο ανεπτυγμένο στα μορφωμένα στρώματα των πόλεων. Αυτοί ήταν που πρωταγωνιστούσαν στις εθνικές επαναστάσεις της Ευρώπης. Διαδιδόταν όμως με εξαιρετική ταχύτητα ως το τελευταίο χωριό, και η ταχύτητα και ο ενθουσιασμός με τον οποίο γινόταν αποδεκτό είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της εποχής των εθνότητων. Το πατριωτικό αίσθημα και ο καινούργιος τρόπος οργάνωσης σε έθνη-κράτη διαδόθηκε όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά, κυρίως κατά τον 20ο αιώνα, σ' όλο τον πλανήτη. Ήταν άλλο ένα από τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που έγινε γενικό χαρακτηριστικό της καινούργιας εποχής.

Όπως και στην περίπτωση των αιτιών που γέννησαν την εκβιομηχάνιση στην Ευρώπη, έτσι και για τη γέννηση του φαινομένου των εθνικών κρατών και της εθνικής ιδεολογίας, οι συζητήσεις ανάμεσα στους ιστορικούς και τους κοινωνικούς επιστήμονες είναι έντονες και οι γνώμες διαφέρουν. Οι ιστορικοί του 19ου αιώνα

θεωρούσαν ότι τα έθνη ήταν αρχέγονα. Είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή αυτή οι εθνικές ιστορίες αναζητούσαν σε μακρινές εποχές της αρχαιότητας τις ρίζες του έθνους. Άλλοι μελετητές υποστήριξαν ότι η γένεση του έθνους και της εθνικής ιδεολογίας ήταν αποτέλεσμα του οικονομικού εκσυγχρονισμού και της εκβιομηχάνισης. Ωστόσο η θέση αυτή δεν εξηγεί γιατί τα περισσότερα εθνικά κινήματα εμφανίστηκαν πριν από τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της ευρωπαϊκής ηπείρου. Υποστηρίχθηκε επίσης ο αποφασιστικός ρόλος του κράτους, το οποίο, για να αποκτήσει νομιμότητα στις συνειδήσεις των πολιτών του, τους καλλιεργεί την εθνική συνείδηση. Πώς όμως εξηγούνται τα εθνικά κινήματα που επιδίωκαν την ίδρυση ανεξάρτητου δικού τους κράτους; Άλλοι έδωσαν έμφαση στο ρόλο της κουλτούρας, η οποία στην εποχή του έντυπου βιβλίου μπορεί να καλλιεργεί στους πολίτες το αίσθημα ότι ανήκουν σε μια κοινή ομάδα, την εθνική.

Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι δεν υπάρχει μόνο μια αιτία για τη γένεση του έθνους-κράτους και της εθνικής ιδεολογίας, αλλά ένας συνδυασμός αιτιών. Από τη στιγμή που οργανώθηκαν τα πρώτα εθνικά κράτη, στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, το παράδειγμά τους βρήκε ευρεία απήχηση. Η Ευρώπη του 19ου αιώνα λειτούργησε ως το εργαστήριο των εθνών. Διαμόρφωσε δηλαδή ιδέες, σύμβολα, πολιτικές, αισθήματα τα οποία χρησιμοποίησαν για να μετατραπούν οι πληθυσμοί της υφελίου σε έθνη.

Άλλοι ιστορικοί έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στη διερεύνηση των διαφορών ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους της εθνικής ιδεολογίας και στη σύνδεσή τους με διαφορετικούς τύπους έθνους κράτους. Διακρίνονται

έτσι δύο τύποι εξέλιξης.

Στον πρώτο, το κράτος δημιουργήθηκε πριν από το έθνος, το έθνος δηλαδή αναπτύσσεται στα πλαίσια ενός ήδη υπάρχοντος κράτους (Γαλλία, Αγγλία, Ισπανία). Στην περίπτωση αυτή η εθνική ιδεολογία αναπτύσσεται σε συνδυασμό με το αίτημα για πολιτικά δικαιώματα και λαϊκή κυριαρχία. Η ιδιότητα του πολίτη και οι πολιτικές ελευθερίες αποτελούν σημαντικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας. Εδώ η περίπτωση της Γαλλικής Επανάστασης είναι η χαρακτηριστικότερη.

Στο δεύτερο τύπο εξέλιξης η δημιουργία της εθνικής κοινότητας προηγείται της συγκρότησης του κράτους. Στην περίπτωση αυτή, η εθνική ιδεολογία τονίζει κυρίως τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά: τη γλώσσα, το κοινό ιστορικό παρελθόν, την θρησκεία και την παράδοση. Εδώ πηγή έμπνευσης και επιρροής ήταν ο γερμανικός Ρομαντισμός και ιδιαίτερα τα έργα του Χέρντερ, που τόνισε τη σημασία της «εθνικής ψυχής» ή του «πνεύματος του λαού».

Το 1882, ο Ρενάν συνόψιζε ανάγλυφα και τις δύο αυτές παραδόσεις στην προσέγγιση του έθνους με τον ακόλουθο τρόπο: «Το έθνος είναι μία ψυχή, μία πνευματική αρχή. Συγκροτείται από δύο στοιχεία: Το ένα είναι η κοινή κληρονομιά της πλούσιας μνήμης του παρελθόντος. Το άλλο ανήκει στο παρόν και είναι η συναίνεση των μελών που το απαρτίζουν, η επιθυμία τους να παραμείνουν ενωμένα συγκροτώντας ένα ενιαίο σώμα πολιτών».

Πολλές από τις εθνικές ιδεολογίες της Ευρώπης επηρεάστηκαν και από τους δύο τύπους της εθνικής ιδεολογίας. Π.χ. η ελληνική εθνική ιδεολογία επηρεάστηκε τόσο από την παράδοση του Διαφωτισμού

(έμφαση στα δικαιώματα και τις ελευθερίες στα συντάγματα του Αγώνα), όσο και του ρομαντισμού (έμφαση στα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, η θρησκεία και η ιστορία). Πάντως, βάση και των δύο παραδόσεων αποτελεί η εξίσωση: κράτος=έθνος=λαός.

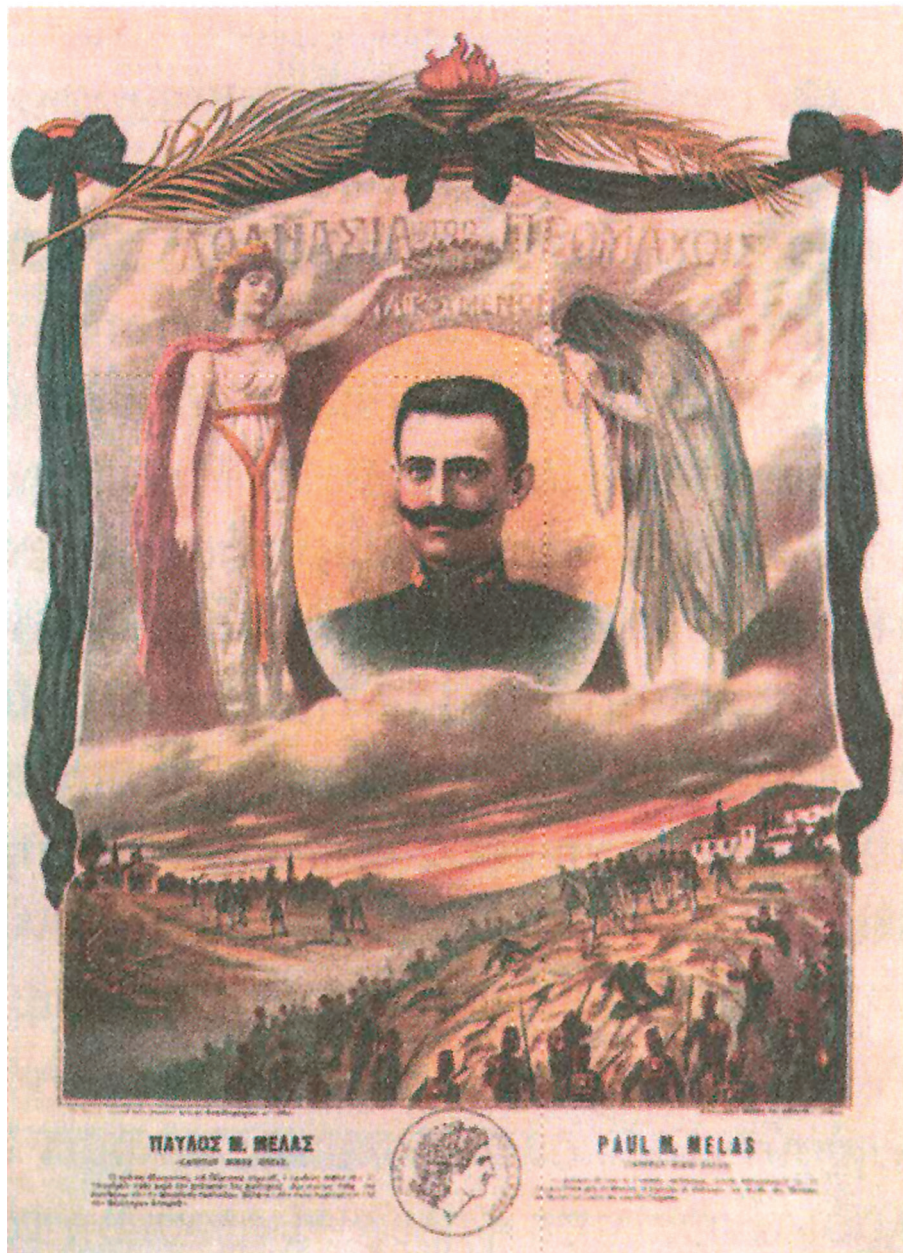

Σκηνή από τον αγώνα των Ελλήνων για τη δημιουργία εθνικού κράτους όπως αποτυπώνεται στη λαϊκή ζωγραφική. Η πολιορκία του Μεσολογγίου, Σύνθεση των Ζωγράφου - Μακρυγιάννη, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

3. Οι εθνικές αντιπαραθέσεις

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα υπήρχε η αισιοδοξία ότι η κατάργηση των βασιλιάδων και των αριστοκρατιών και η οργάνωση της Ευρώπης σε εθνικά κράτη θα έφερνε ένα ειρηνικό μέλλον. Ο καθένας θα έχει την πατρίδα του. Για τις περιοχές που τις διεκδικούσαν περισσότερα από ένα κράτη θα αποφάσιζαν με δημοψήφισμα. Αυτές τις αισιόδοξες απόψεις τις υποστήριζαν οι πατριώτες-δημοκράτες. Αποδείχτηκε όμως, μετά την αποτυχία των επαναστάσεων του 1848, ότι δεν έφταναν οι δυνάμεις τους για να μπορέσουν να ιδρύσουν εθνικά κράτη. Και η ιταλική και η γερμανική ενοποίηση έγιναν με τους βασιλιάδες και τους στρατούς τους.

Ούτε η συνεργασία ανάμεσα στα εθνικά κράτη ήταν εύκολη. Υπήρχαν ανάμεσά τους περιοχές αμφισβητούμενες, που δημιουργούσαν αιτίες πολέμου. Η Γερμανία και η Γαλλία βρίσκονταν σε μόνιμη αντιπαράθεση για το ζήτημα της Αλσατίας-Λωρραίνης. Και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι αντιμαχόμενοι εθνικισμοί προκαλούσαν εντάσεις. Έτσι, το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα και ως το 1914, όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ήταν μια εποχή «ένοπλης ειρήνης». Σ' αυτή την εποχή των εθνικών συμφερόντων, η ιδέα της Ευρώπης φάνταζε περισσότερο μακρινή από ποτέ. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ο άγγλος πρεσβευτής είπε στο Μπίσμαρκ ότι τα σχέδιά του «δε θα τα επιτρέψει η Ευρώπη», η απάντησή του Γερμανού καγκελλάρου ήταν: «Ποια είναι η Ευρώπη;». Στην Ευρώπη των εθνών, η ιδέα ενός κοινού ευρωπαϊκού χώρου γινόταν ολοένα και λιγότερο δημοφιλής.

Ο αξιωματικός του ελληνικού στρατού, Παύλος Μελάς, αναδείχθηκε σε ήρωα της ελληνικής διεκδίκησης της Μακεδονίας. Λαϊκή λιθογραφία της εποχής αφιερωμένη στο θάνατο του Μελά.

Στους εθνικούς ανταγωνισμούς στα Βαλκάνια, η διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων για τη Μακεδονία έλαβε μεγάλες διαστάσεις. Στη φωτογραφία, το στρατιωτικό σώμα του Κωνσταντίνου Μαζαράκη στο Βέρμιο. (Αθήνα, συλλογή Ιωάννη Μαζαράκη)

Οι αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της Ευρώπης όμως δεν εμπόδιζαν μια ολοένα και μεγαλύτερη επέκταση έξω απ' αυτήν. Τότε ήταν επίσης η εποχή της αποικιοκρατίας και, παρά τις αντιθέσεις τους, οι Ευρωπαίοι διέθεταν ισχυρή αυτοπεποίθηση και αυτοσυνειδησία, όταν επρόκειτο για τον εξω-ευρωπαϊκό κόσμο. Αν στην Ευρώπη οι διαφορές ανάμεσα στους Γάλλους, τους Αγγλούς και τους Γερμανούς φαίνονταν τεράστιες, για τους Αφρικανούς οι διαφορές στις αποικιοκρατικές μεθόδους ήταν ελάχιστες. Οι Ευρωπαίοι επέκτειναν εκεί τις διοικητικές τους μεθόδους, χωρίς τις εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων, χρησιμοποίησαν την τεχνολογία τους, χωρίς να επιτρέπουν στους ίδιους τους αποικιοκρατούμενους να την αναπαράγουν, κατέστρεψαν τις οικονομίες τους και τη γη τους λεηλατώντας την. Ενώ οι Ευρωπαίοι ήταν περήφανοι για τα εθνικά τους κράτη, παραβίαζαν την αρχή των εθνοτήτων και της εθνικής αυτοδιάθεσης έξω από την Ευρώπη. Θεωρούσαν ότι οι λαοί της Ασίας και της Αφρικής δεν ήταν ακόμη ώριμοι για να σχηματίσουν έθνη και να αυτοκυβερνηθούν. Ενώ οι Ευρωπαίοι ανήκαν σε έθνη, θεωρούσαν ότι οι εξωευρωπαϊκοί λαοί ανήκαν σε φυλές. Η αίσθηση της ευρωπαϊκής ανωτερότητας ξεπερνούσε τις εθνικές διενέξεις και γινόταν σημαντικό στοιχείο της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας. Αυτή η αίσθηση ανωτερότητας, στα τέλη του περασμένου και τις αρχές του αιώνα, απέκτησε και μια ψευτοεπιστημονική δικαιολόγηση. Τάχατες η ανωτερότητα των Ευρωπαίων οφειλόταν στο ότι η λευκή φυλή ήταν βιολογικά ανώτερη από τις άλλες. Αυτή είναι η θεωρία του βιολογικού ρατσισμού. Η λέξη «ρατσισμός» πρωτοεμφανίστηκε εκείνα τα χρόνια και σήμαινε το διαχωρισμό σε ανώτερες και κατώτερες φυλές (ράτσες).

Η πορεία της αποικιοκρατίας όμως το 19ο αιώνα ενίσχυσε τις εθνικές περιχαράκώσεις στην ίδια την Ευρώπη. Στα τέλη του αιώνα αυτού, η αρχή των εθνών παραμορφώθηκε σε εθνικισμό. Τότε, ο εθνικισμός συνδέθηκε με εκείνους που ζητούσαν αυταρχικά καθεστώτα. Δημιουργήθηκε μάλιστα η ιδέα ότι σημαντικά ευρωπαϊκά έθνη ήσαν μόνο όσα μπορούσαν να ιδρύσουν αποικιακές αυτοκρατορίες. Τελικά, η αποικιοκρατία διασπούσε την ιδέα της ένταξης στην Ευρώπη. Για παράδειγμα, η Βρετανία διαχώρισε ακόμη περισσότερο τη θέση της από την υπόλοιπη Ευρώπη, αφού ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το Θιβέτ παρά με την ιταλική Ραβέννα.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, πολλοί εξω-ευρωπαϊκοί πολιτισμοί έγιναν αντικείμενο εξερεύνησης και εθνογραφικής προσέγγισης, αλλά η ιδέα της προόδου παρέμενε ισχυρά συνδεδεμένη με την Ευρώπη. Δεν είναι τυχαίο ότι η έννοια «πολιτισμός» χρησιμοποιούνταν σπανιότατα στον πληθυντικό αριθμό, αφού συνδεόταν κυρίως με τον επιθετικό προσδιορισμό «ευρωπαϊκός». Στον αντίποδα του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» στεκόταν η «πρωτόγονη κουλτούρα». Το 1904, μια ομάδα γυναικών της φυλής Σαμόα επιδεικνυόταν στο κοινό μέσα στα κλουβιά του ζωολογικού κήπου του Αμβούργου. Οι αίθουσες με τον πολιτισμό της Αφρικής (κάτω από τη Σαχάρα) ή της Ωκεανίας και του Αμαζονίου ανήκαν στα μουσεία φυσικής ιστορίας και όχι στα μουσεία της τέχνης και του πολιτισμού.

Ας συνοψίσουμε εδώ: Σ' ό,τι αφορά τον τρόπο που οι Ευρωπαίοι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους, η αποικιοκρατία ενίσχυσε την ευρωπαϊκή ταυτότητα, αποδίδοντας της μια ανωτερότητα. Συχνά το αίσθημα της ανωτερότητας δύσκολα μπορούσε να ξεχωριστεί από τη

βιολογική υποτίμηση των άλλων.

Με το τέλος του 19ου αιώνα τελειώνει μια εποχή για την Ευρώπη. Η μακρά πορεία της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας πέρασε από πολλούς και διαφορετικούς δρόμους και συνδύασε πολλά και πολλές φορές αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία. Η πρωτοκαθεδρία του χριστιανικού στοιχείου, η έννοια του πολιτισμού, η συνειδητοποίηση της πολιτικής ισχύος δεν ακολούθησαν το ένα το άλλο σε μια ευθύγραμμη πορεία χωρίς περιστροφές. Τα στοιχεία αυτά αντιπαρατέθηκαν, αλληλοαναιρέθηκαν, αλληλοϋπνομεύτηκαν. Άλλοτε επίσης συνδυάστηκαν, συνδέθηκαν και συνυπήρξαν σ' ένα ιδιόμορφο αμάλγαμα.

Ο αποικιοκρατικός παράγοντας, ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο και τη διατήρηση της εξουσίας στον εξω-ευρωπαϊκό χώρο, οι εθνικιστικές αντιπαραθέσεις εξάντλησαν σύντομα την ευρωπαϊκή *belle époque* (ωραία εποχή). Στις παραμονές του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών ατένιζε σκεπτικός το φωτισμένο Λονδίνο και αναρωτιόταν: «Πότε άραγε θα ξαναδούμε τα φώτα αναμμένα;». Για το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, η Ευρώπη ήταν μια σκοτεινή ήπειρος.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες είναι οι θεωρίες που επικαλούνται οι ιστορικοί και οι υπόλοιποι κοινωνικοί επιστήμονες για να ερμηνεύσουν τη γένεση του έθνους;

2. Τι σημαίνει «βιολογικός ρατσισμός»; Ποιες άλλες μορφές ρατσισμού γνωρίζετε; Στον κόσμο που ζείτε εμφανίζεται το φαινόμενο αυτό;

3. Να σχολιάσετε την πρόταση του σχολικού εγχειριδίου; «Η Βρετανία ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το Θιβέτ παρά με την ιταλική Ραβέννα».

Γλωσσάρι

Αναβαπτιστές: προτεσταντικό δόγμα, «Αναβαπτισμένοι» χριστιανοί που αμφισβητούσαν τη νηπιοβάπτιση. Κυριάρχησαν στις αγροτικές μάζες, προωθώντας ένα επαναστατικό σχέδιο αναδιοργάνωσης της ανθρωπίνης κοινωνίας, βασισμένο στις αρχές της ισότητας, της ελευθερίας, της κοινοκτημοσύνης.

Αντινομιστές: πρέσβευαν, αντίθετα με το Λούθηρο, ότι δε χρειαζόταν ο μωσαϊκός νόμος στο χριστιανισμό. αρκούσε το Ευαγγέλιο για τη σωτηρία των πιστών.

Απροσδιοριστία: αρχή της απροσδιοριστίας ή αρχή της αβεβαιότητας. Διατυπώθηκε από το γερμανό φυσικό Βέρνερ Χάιζενμπεργκ. Σύμφωνα με αυτή, είναι αδύνατο και θεωρητικά να γίνουν ταυτόχρονα ακριβείς μετρήσεις της θέσης και της ορμής (κίνησης) ενός σωματιδίου.

Γνωσιοθεωρία: κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη φύση και τις προϋποθέσεις της γνώσης.

Διανοητικό σύστημα: το σύνολο των εννοιών, των διανοητικών κατασκευών, των τρόπων με τους οποίους οι ανθρώπινες κοινωνίες αντιλαμβάνονται και εκλογικεύουν τόσο την ύπαρξη τους όσο και τις σχέσεις τους με τον περιβάλλοντα κόσμο ή με τον κόσμο του Θείου.

Εθνοτική ταυτότητα: η εθνική συνείδηση που αποκτούν οι μειονότητες στο εσωτερικό ενός πολυεθνικού κράτους

Εμπειρισμός: σύστημα σύλληψης της πραγματικότητας θεμελιωμένο στην εμπειρία των αισθήσεων.

Θετικό Δίκαιο: όρος της επιστήμης του Δικαίου που περιγράφει το δίκαιο το οποίο θεσπίζεται από το κράτος.

Καρτέλ: άτυπες συνενώσεις μεταξύ κατασκευαστών ή προμηθευτών με στόχο τη διατήρηση της τιμής των προϊόντων σε υψηλά επίπεδα, τον έλεγχο της παραγωγής και της προώθησης των προϊόντων.

Κβαντομηχανική: κλάδος της θεωρητικής φυσικής που ασχολείται με την κίνηση των στοιχείων από τα οποία αποτελείται το άτομο.

Μαδριγάλι: μουσικό είδος που γεννήθηκε από διάφορες λαϊκές φόρμες, όπως τα τραγούδια του καρναβαλιού. Η ανάγκη να δημιουργηθεί μια άμεση σχέση λόγου και μουσικής προκάλεσε μία τάση διαφυγής από τη γενική έκφραση και το πνεύμα του κειμένου, αναπαριστώντας εικονικά ξεχωριστές λέξεις με τη χρήση μουσικών ή οπτικών συμβολισμών, που ονομάστηκαν μαδριγαλισμοί, οι οποίοι κατέληξαν να γίνουν μηχανιστικές διαδικασίες.

Ομοσπονδία: δημιουργία ενός ενιαίου κράτους με αποκεντρωμένες εξουσίες, που κατανέμονται στα ομόσπονδα κρατίδια, το οποίο διασφαλίζει την ενότητα μέσα από την πολυμορφία και έχει ως οργανωτική αρχή την ιδιότητα του πολίτη.

Ορθολογισμός: ρεύματα φιλοσοφικής σκέψης, τα οποία επιδίωξαν τη φιλοσοφική και επιστημονική αλήθεια, την εξακρίβωση της αντικειμενικής πραγματικότητας, με βάση ορισμένες αυταπόδεικτες αρχές, ανεξάρτητες από την ανθρώπινη εμπειρία.

Πατρίκιοι-πληβείοι: όροι δανεισμένοι από την αρχαία ρωμαϊκή κοινωνική ιεραρχία, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν από τους συγγραφείς της Αναγέννησης για να περιγράψουν τους δύο πόλους της αστικής κοινωνικής πυραμίδας. “Πατρίκιοι” ήταν τα μέλη των αστικών οικογενειών που κατείχαν μονοπωλιακά την εξουσία στις ευρωπαϊκές πόλεις. “Πληβείοι” ήταν ο απλός λαός, ο κόσμος των μικρεμπόρων, των τεχνιτών και των μεροκαματιάρηδων, παραδοσιακά αποκλεισμένων από τη διαχείριση της εξουσίας.

Πογκρόμ: ρωσική λέξη που προέρχεται από τη λέξη “καταστροφή”. Οργανωμένες μαζικές διώξεις και σφαγές, αρχικά των Εβραίων της Ρωσίας. Με την εδραίωση του σταλινισμού στη Σοβιετική Ένωση, ο όρος εδραιώθηκε διεθνώς με τη σημασία του μαζικού και οργανωμένου διωγμού αντιφρονούντων από πλευράς της κρατικής εξουσίας.

Πουριτανισμός: θρησκευτικό κίνημα στους κόλπους των Άγγλων προτεσταντών του 17ου αιώνα, το οποίο διαφοροποιήθηκε από την κυρίαρχη αγγλικανική Εκκλησία. Οι Πουριτανοί πρέσβευαν μια αποκαθαρμένη (“πούρα”, γι’ αυτό και “πουριτανοί”) θρησκευτική ταυτότητα και λατρευτική πρακτική, μακριά από τις περιττές τελετουργίες και τα σύμβολα.

Προτεσταντικά δόγματα: διαφορετικές δογματικές εκφράσεις στους κόλπους των Προτεσταντών, που σε μεγάλο βαθμό εξέφρασαν τοπικές διαφοροποιήσεις και προτεραιότητες.

Ρωμαϊκή Οικουμένη: η παγκόσμια ρωμαϊκή αυτοκρατορία που συνένωσε πλήθος λαών υπό την αιγίδα

της Ρώμης, δίνοντας σε όλους την κοινή ιδιότητα του υποτελούς στους Ρωμαίους.

Στερεότυπο: κατασκευασμένη και παραμορφωτική εικόνα που προβάλλει φανταστικά χαρακτηριστικά ή υπερτονίζει κάποια άλλα πραγματικά, ενός ανθρώπου, μιας κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής ή θρησκευτικής ομάδας ή και ενός έθνους (λ.χ., “ο καπιταλιστής”, “ο Εβραίος τοκογλύφος”, “ο βάρβαρος Τούρκος”).

Συνεργιστές (συνεργικοί): όσοι πρέσβευαν ότι η δικαίωση και σωτηρία του ανθρώπου δεν προέρχεται μόνο από τη θεία χάρη, όπως δεχόταν ο Λούθηρος, αλλά και την ανθρώπινη ελευθερία (συνεργία θείας χάριτος και ανθρώπινης ελευθερίας).

Συντεχνίες: αστικές κοινωνικο-επαγγελματικές οργανώσεις που συσπείρωναν η κάθε μια στις γραμμές της τεχνίτες προερχόμενους από ένα συγκεκριμένο παραγωγικό κλάδο (λ.χ, συντεχνία οπλοποιών, χρυσοχόων, υφαντουργών, τυπογράφων).

Σχολαστικισμός: από τα χρόνια της Ύστερης Αρχαιότητας και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, τα κλασικά κείμενα, όπως και τα κείμενα των πατέρων της Εκκλησίας, αντιμετωπιζόνταν ως “αυθεντίες”, συλλογές “δηλώσεων”, διατυπώσεων επάνω σε σειρά συγκεκριμένων ζητημάτων. Δημιουργήθηκαν ανθολογίες κειμένων, οι οποίες οργανώνονταν θεματικά γύρω από επίμαχα ζητήματα ή ερωτήματα (quaestiones), στα οποία προτείνονταν εναλλακτικές απαντήσεις, ενισχυμένες η κάθε μια από σειρά παραθεμάτων (δηλώσεων). Φιλοσοφικά ή θεολογικά έργα που περιλάμβαναν συλλογές τέτοιων επίμαχων ζητημάτων αποκαλούνταν *summae*,

διασημότερη από τις οποίες ήταν η Summa theologiae του Αγίου Θωμά Ακινάτη. Μεγάλο χάρισμα της σχολαστικής μεθόδου ήταν η λεπτομερειακή και πολύπλευρη εξέταση του κάθε ζητήματος, μεγάλο της μειονέκτημα η απλοποίηση και παράφραση των απόψεων των συγγραφέων που μνημονεύονταν ξεκομμένες από το αρχικό τους κείμενο.

Συνομοσπονδία: χαλαρή οργανωτική δομή συνεργασίας μεταξύ διαφόρων κρατών σε σαφώς προσδιορισμένους τομείς άσκησης πολιτικής, όπως η οικονομία και η άμυνα.

Τυχαιότητα: ιδιότητα ή κατάσταση ενός συστήματος κατά την οποία καθένα από τα πιθανά ενδεχόμενα εξέλιξης του συστήματος συγκεντρώνει ισοδύναμη πιθανότητα να πραγματοποιηθεί.

Υπερρεαλισμός: καλλιτεχνικό, κυρίως, κίνημα του Μεσοπολέμου που έχει ως στόχο να απελευθερώσει τη φαντασία του ανθρώπου και να δώσει στην πραγματικότητα ένα ευρύτερο περιεχόμενο. Έτσι αναδεικνύει τις δυνάμεις του υποσυνειδήτου και δημιουργεί με πνεύμα απελευθερωμένο από τη λογική, την αισθητική, την ηθική. Τύχη και υποσυνείδητο αφήνονται να προσδιορίζουν τις μορφές του λόγου.

Βιβλιογραφική πρόταση

Βιβλία στα ελληνικά

Μπένεντικτ Άντερσον, Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Peter Brown, Ο Κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας, 150-750 μ.Χ., Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1998.

E. Burns, Ευρωπαϊκή ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης, τ. Β΄, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.

Debus, Άνθρωπος και Φύση στην Αναγέννηση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

Νόρμπερτ Ελίας, Η εξέλιξη του πολιτισμού, τ. 2. Νεφέλη, Αθήνα 1997

M. Foucault, Τι είναι Διαφωτισμός, Έρασμος, Αθήνα 1988

J. Le Goff, Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1993.

E.H. Gombrich, Ιστορία της Τέχνης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Γνώση, Αθήνα 1992.

Serge Berstein - Pierre Milza, Ιστορία της Ευρώπης, τ. 3, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Γιάκομπ Μπούρκχαρντ, Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Βίλχελμ Μύλμαν, Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Norman Hampson, Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του, Παπαζήσης, Αθήνα 1994.

Έρικ Χόμπσμπάουμ, Η εποχή των επαναστάσεων, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.

—, Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.

—, Η εποχή των Άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας (1914-1991), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994.

—, Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994.

Στιούαρτ Γουλφ, Ο εθνικισμός στην Ευρώπη, Αθήνα 1995.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Peter Burke, The Renaissance, Macmillan, Λονδίνο 1987.

E. Cameron, The European Reformation, Clarendon Press, Οξφόρδη 1991.

Norman Davies, Europe. A History, Pimlico, Λονδίνο 1997.

J.H. Elliott, The Old World and the New, 1492 - 1650, CUP (έκδοση CANTO), Καίμπριτζ 1992

Josep Fontana, The Distorted Past. A Reinterpretation of Europe, Blackwell, Οξφόρδη 1995.

Guenee, States and Rulers in Later Medieval Europe, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1985.

Kevin Wilson - Jan van der Dussen (εκδ.), The History of the Idea of Europe, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1993.

Birdsall S. Viault, Western Civilisation since 1600, McGraw-Hill's College Review Books, 1990.

B. J.M. Roberts, The Penguin History of Europe, Λονδίνο, Penguin 1996.

Περιεχόμενα

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ

Κεφάλαιο Έβδομο:

Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκοί λαοί	5
1. Η έκπληξη των Ανακαλύψεων	5
2. Τι έβλεπαν οι Ευρωπαίοι στην Αμερική	8
3. Είναι οι Ινδιάνοι άνθρωποι;	12
4. Ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία και αλαζονεία	16

Κεφάλαιο Όγδοο:

Η Κριτική του Ορθού Λόγου	23
1. Το κοινωνικό πλαίσιο του Διαφωτισμού:	23
2. Οι διαφωτιστές και η θρησκεία	29
3. Η εποχή της «θριαμβεύουσας επιστήμης»	35
4. Η ιδέα της αναπόφευκτης προόδου	44
5. Πολιτισμός και κουλτούρα	47

Κεφάλαιο Ένατο:

Η Ευρώπη της εξουσίας και της πολιτικής	57
1. Ο χαρακτήρας της πολιτικής	57
2. Η ισορροπία δυνάμεων	62
3. Οι νέες πολιτικές έννοιες	68
4. Η ελευθερία των αρχαίων και η ελευθερία των Νεότερων	76
5. Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκές κοινωνίες το 18ο αιώνα	81

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κεφάλαιο Πρώτο:

Η Γαλλική Επανάσταση	87
1. Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφοσύνη	87
2. Η απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης.....	98

Κεφάλαιο Δεύτερο:

Η Βιομηχανική επανάσταση.....	105
1. Γιατί στην Ευρώπη	105
2. Το εργαστήριο της βιομηχανικής επανάστασης	113
3. Η εκβιομηχάνιση επεκτείνεται.....	120

Κεφάλαιο Τρίτο:

Η Ευρώπη των Εθνών	129
1. Η αρχή των εθνότητων.....	129
2. Η εθνική συνείδηση	135
3. Οι εθνικές αντιπαραθέσεις	141

Γλωσσάρι	149
-----------------------	------------

Βιβλιογραφική πρόταση	154
------------------------------------	------------

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.